

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURAMƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

QASIMOVA AYBƏNİZ AKİF QIZI

ERMƏNİSTANIN SİLAHLI TƏCAVÜZÜ NƏTİCƏSİNDƏ
AZƏRBAYCANIN MƏRUZ QALDIĞI İTKİ VƏ TƏLƏFATLARIN
QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ (1988-1994-CÜ İLLƏR)

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İstiqamətin şifri və adı

060404

“İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma

“Qiymətləndirmə”

Elmi rəhbər

i.e.d.prof. X.H.Kazımlı

Magistratura proqramının rəhbəri:

dos.B.C.Sadıqov

Kafedra müdiri

i.e.d.prof. X.H.Kazımlı

B A K I – 2 0 1 7

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3-6
I Fəsil. Zərər və itkilərin qiymətləndirilməsinin nəzəri – metodoloji əsasları	7-22
1.1. İşğal nəticəsində yaranan itki və tələfatların təsnifatı	7-18
1.2. İtki və zərərlərin qiymətləndirilməsi metodları və üsulları	18-22
II Fəsil. Ərazilərin işğal nəticəsində əhaliyə dəyən zərərin qiymətləndirilməsi	23-48
2.1. Əhalinin əmlakına dəymiş maddi zərərlərin hesablanması	23-33
2.2. Biomüxtəlifliyin məhv edilməsi nəticəsində dəymiş zərərlərin qiymətləndirilməsi	33-38
2.3. İşğal nəticəsində dövlətə dəyən sosial zərərlərin qiymətləndirilməsi	38-42
2.4. İqtisadi sahədə dövlətə dəymiş zərərlərin müəyyən edilməsi	43-48
III Fəsil. İşğal nəticəsində yaranan sair itkilərin müəyyələşdirilməsi	49-71
3.1. İşğal nəticəsində yaranan məhrumiyyətlərə görə dəyən zərərlərin qiymətləndirilməsi	49-53
3.2. İşğal olunmuş ərazilərdəki tarix və mədəniyyət abidələrinə dəymiş zərərlərin qiymətləndirilməsi	53-61
3.3. Ətraf mühit və təbii sərvətlərə dəyən zərərin qiymətləndirilməsi	61-65
3.4. Dövlətə vurulmuş ekoloji zərərin hesablanması	66-71
Nəticə və təkliflər	72-75
Резюме	76
Summary	77
İstifadə olunan ədəbiyyat	78

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı.Fiziki və hüquqi şəxslər, dövlətə və təbiətə dəyən zərərlərin qiymətləndirilməsi olduqca mürəkkəb və beynəlxalq miqyasda müzakirə obyektini olan məsələlərdəndir. Müxtəlif fəvqaladə hadisələr, təbii fəlakətlər yaranan itki və tələfatların qiymətləndirilməsi üzrə dünya ölkələrində müəyyən qədər təcrübə toplanılmışdır. Lakin hal-hazırkı dövrə qədər bir ölkənin digər ölkənin ərazisini zəbt etməsi nəticəsində baş vermiş zərərlərin dəyərinin müəyyən edilməsi üzrə konkret metodologiya və qiymətləndirmə standartı işlənilməmişdir. Bəzən Böyük Vətən Müharibəsi illərində alman silahlı qoşunlarının İsrailə vurduğu zərərlərin, eləcə də ötən əsrin 90-cı illərində İraqın Küveytə hərbi müdaxiləsi zamanı yaranmış itki və tələfatların qiymətləndirilməsi metodlarının əsas götürülməsi təklif olunur. Lakin qeyd etməliyik ki, Azərbaycan-Ermənistan hərbi münaqişəsi göstərilən münaqişələrin heç biri ilə analoq deyil. Bunu itki və tələfatların istər miqyası, istərsə də ərazilərin işğal altında saxlanılması müddəti barədə söyləmək olar.

Hərbi təcavüz nəticəsində dəyən itki və tələfatların qiymətləndirilməsi bilavasitə onların beynəlxalq qanunvericiliyə uyğun olaraq gələcək dövrdə kompensasiya olunması məqsədinə xidmət edir. Ona görə də onların qiymətləndirilməsi məsələsinin qoyuluşu, məqsəd və vəzifələri, həmçinin, metod və standartları düzgün seçilməlidir. Ona görə ki, burada insan tələfatlarının və bioloji müxtəlifliyə dəyən zərərin qiymətləndirilməsi kimi mübahisəli prosedurların həlli məsələsi qarşıda durur.

Qeyd olunan qəbildən olan itki və tələfatların qiymətləndirilməsi üçün onların dəqiq təsnifatı aparılmalı, mümkün qədər yaxın analoqlar müəyyən edilməli, beynəlxalq ekspertlərin rəylərinə və qiymətləndirmə standartlarının tələblərinə riayət olunmalıdır. Belə ki, qeyri-obyektiv qiymətləndirmənin nəticələri beynəlxalq təşkilatlar və ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilmir. Bu da bütövlükdə işğal müddətində illər boyu artmaqda olan itki və tələfatlara görə kompensasiya tələb etmək hüququnu məhdudlaşdırır bilər.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, hərbi təcavüz nəticəsində yaranan itki və tələfatların qiymətləndirilməsi üçün konkret tövsiyyə, normativlər və standartlar işlənilməlidir. İlk dəfə bu mövzuda yerinə yetirilən tədqiqat işini bu istiqamətdə ilkin addımlardan biri kimi qiymətləndirmək olar.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. Araşdırmamövzusu ilə bağlı məsələlər iqtisadi ədəbiyyatdavə elmi tədqiqatlarda hələlik özünə kifayət qədər yer tapmamışdır. Qeyd etməliyik ki, kütləvi informasiya vasitələrində, respublika və beynəlxalq səviyyəli tədbirlərdə Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın məruz qaldığı itki və tələfatların miqyası barədə çox genişinformasiya verilir. Bu da bilavastə qarşı tərəfin beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən işğalçı kimi tanınması məqsədi güdür. Bu sahədə hər il əldə olunan uğurlar davamlı olaraq yüksəlir. Lakin hərbi təcavüz nəticəsində təsnifatı üzrə mütəlif əmlak növlərinə, sosial-mədəni sferaya, iqtisadiyyatın real sektoruna və s. dəyən zərərlərin qiymətləndirilməsi üzrə konkret elmi tədqiqat işləri demək olar ki, yerinə yetirilməmişdir. Son dövrlərdə, konkret olaraq 2014-cü ildən etibarən ölkə rəhbərliyinin göstərişi ilə yaradılmış “Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın məruz qaldığı itki və tələfatların qiymətləndirilməsi üzrə işçi Qrupu” bu işlə ciddi məşğul olmuş, konkret nəticələr əldə etmişdir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın predmeti hərbi təcavüz nəticəsində yaranan itki və tələfatlar, obyektı isə onların bazar dəyərinin qiymətləndirilməsidir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqat mövzusunun başlıcaməqsədi hərbi təcavüz nəticəsində əmlak növlərinə, bioloji müxtəlifliyə və vətəndaşlara dəyən zərərin müvafiq standartlar əsasında qiymətləndirilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsədəuyğundur:

- İşğal olunmuş ərazilərdə qalan əmlak növlərinin təsnifatını aparmaq;
- Ayrı-ayrı əmlak növlərinin qiymətləndirilməsi metodologiyasını işləmək;
- Bilavasitə vətəndaşlara və onların sağlamlığına dəyən zərərin qiymətləndirilməsi;

- Dövlət mülkiyyətində olan obyektlərin itirilməsindən yaranan zərərin qiymətləndirilməsi;

- Biomüxtəlifliyə dəyən zərərin müəyyən edilməsi;

- Ekologiyaya dəyən zərərin qiymətləndirilməsi;

- Müəyyən edilən itki və tələfatların işğal illəri üzrə indeksləşdirilməsi;

- Qiymətləndirmənin nəticələrinin razılaşdırılması və vahid göstəriciyə gətirilməsi.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası və informasiya bazası. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını təsnifatı üzrə mütəlif əmlak növlərinin bazar və bərpa dəyərlərinin qiymətləndirilməsi təcrübəsi təşkil edir. Tədqiqatın informasiya bazası Azərbaycan Respublikası Qaçqınların və Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin materiallarından, həmçinin, işğal altında olan rayonların icra hakimiyyəti orqanlarından əldə olunan sənədlər toplusundan ibarətdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- İtki və tələfatların baş verməsi səbəblərisistemli şəkildə qruplaşdırılmışdır;

- Əhaliyə və dövlətə dəyən zərərlərin müxtəlif əmlak növləri üzrə qiymətləndirilməsi yanaşmaları və metodları ümumi şəkildə səciyyələndirilmişdir;

- İstehsal obyektlərinə dəyən zərərin elmi əsaslarla qiymətləndirilməsi üzrə konkret prosedur və tövsiyələr işlənmişdir;

- Kənd təsərrüfatı sahələrinə və obyektlərinədəyən ziyanın məbləğini illər üzrə artan yekunla qiymətləndirilməsi alqoritmləri əsaslandırılmışdır;

- Tarixi mədəniyyət və təbiət abidələrinə vurulmuş ziyanın dəyər kəmiyyətinin hesablanması üzrə konkret metodiki tövsiyələr təklif olunmuşdur;

- Ətraf mühitin və biomüxtəlifliyin məruz qaldığı itki və tələfatların təsnifatı üzrə qiymətləndirilməsi metodologiyası əsaslandırılmışdır;

- İşğal olunmuş ərazilərdən məcburi şəkildə köçkün olan insanların həyatına və sağlamlığına dəyən zərərin müqayisəli şəkildə qiymətləndirilməsi üzrə konkret metodlar təklif olunmuşdur;

- Qiymətləndirmənin nəticələri üzrə işğalçı tərəfdən beynəlxalq hüquq normaları əsasında təzminatın tələb olunması qərarları əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəticələri işğal, fəvqəladə hadisələr və təbii fəlakətlər nəticəsində yaranan itkilərin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə istifadə oluna bilər. Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi gedişindəldə olunan nəticələr iqtisadçılar, tarixçilər, diplomatik korpusun nümayəndələri, ekoloqlar, sosioloqlar və qeyri-hökumət təşkilatları üçün dəyərli vəsait ola bilər.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və təkliflərdən, istifadə olunan ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 78 səhifə həcmindədir. Dissertasiya işində 14 cədvəl verilmişdir.

I Fəsil. Zərər və itkilərin qiymətləndirilməsinin nəzəri – metodoloji əsasları.

1.1. İşğal nəticəsində yaranan itki və tələfatların təsnifatı.

Azərbaycanın minillikləri əhatə edən tarixi göstərir ki, ölkədə mövcud olan konstruktiv etnik qrupların siyasi, iqtisadi və mədəni aktivliyi dövlətin inkişafının mühüm faktorudur. Müasir Azərbaycanda mövcud olan dini, siyasi, etnik, mədəni plüralizm müxtəlif etnosların dinc şəraitdə qarşılıqlı zənginləşməsinə şərait yaradır. Bunun əksinə olaraq, kənar qüvvələrin təsiri altında baş verən aqressiv etnos implantasiyası ölkənin və onun ayrı-ayrı regionlarının iqtisadi, mədəni və sosial inkişafına əhəmiyyətli zərər vurur.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı hələ də davam edən təcavüzü 19-cu əsrin əvvəllərindən başlamışdır. Həmin dövrdə Rusiya imperiyası Azərbaycan ərazisində fraqmental yayılmış kiçik erməni icmasını gücləndirmək üçün İran və Türkiyədən erməni ailələrinin bura kütləvi köçürülməsini təşkil etdi. Bunun əsas səbəbi rus çarizminin bu ərazidə yeritdiyi xristianlaşdırma siyasətinin nəticəsi idi. Rus çarizminin bu siyasətindən bəhs edən N.İ.Şavrov özünün “Güney Qafqazda rus işinin yeni təhlükəsi” adlı kitabında yazırdı: “Biz Güney Qafqazda müstəmləkəçilik fəaliyyətimizi oraya rusları köçürməklə deyil, başqa dindən olanları köçürməklə başladıq... 1826-1828-ci illərdə iki il davam etmiş müharibə qurtardıqdan sonra 1828-1830-cu illərə kimi Güney Qafqaza İrandan 40 mindən yuxarı, Türkiyədən isə 84600 nəfər köçürdük və onları Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının erməni əhalisinin çox cüzi olduğu ən yaxşı dövlət torpaqlarında yerləşdirdik”.

N.İ.Şavrov həmçinin qeyd edirdi ki, erməniləri yerləşdirmək üçün 200 min desyatindən çox dövlət torpaqları ayrılmış, habelə müsəlmanlardan 2 milyon manatdan yuxarı dəyəri olan xüsusi torpaqlar da pulla alınaraq ermənilərə paylanmışdır.

Gəlmə ermənilər keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisi ilə yanaşı, həm də Yelizavetpol quberniyasında Qarabağ və Zəngəzurun dağlıq bölgəsində və Göyçə gölünün sahillərindəki səfalı yaylaqlarda yerləşdirilmişlər. N.İ.Şavrov yazırdı ki, rəsmi köçürülmüş 124 min nəfər erməni ilə yanaşı, 10 minlərlə erməni ailələri də qeyri-rəsmi surətdə Güney Qafqaza axışmışlar. O, qeyd edirdi ki, «XX əsrin əvvəllərində Güney Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min erməninin 1 milyondan çoxu yerli əhali olmayıb, Rusiya hakimiyyət orqanları tərəfindən buraya köçürülənlərdi».

Tarixi sənədlər və son 130 ilin hadisələri göstərir ki, Azərbaycan ərazilərinə köçürülmüş bu etnik qrup yerli xalqlara münasibətdə aqressiv mövqe tutaraq, öz terrorist təşkilatlarını yaratmışdır. Ermənilər XIX əsrin 80-90-cı illərində siyasi cəhətdən təşkilatlanmağa başlayırlar. 1887-ci ildə bir qrup erməni millətçisi Cenevrədə «Hnçak» («zəng») adlı partiya yaradırlar. 1890-cı ildə isə Tiflisdə «Daşnaksütyun» («İttifaq») adında qatı burjua-millətçi erməni faşist partiyası meydana gəlir. Bu partiyaların XIX əsrin axırlarından başlayaraq başqa millətlərə, xüsusilə türk soyundan olan millətlərə qarşı törətdikləri qanlı cinayətlər öz coğrafi əhatəsinə və qəddarlıqlıq dərəcəsinə görə tarixdə bu qəbildən olan hadisələr sırasında xüsusi yer tutur. Erməni millətçi partiyalarının, xüsusilə «Daşnaksütyun» partiyasının terror və təxribat xarakterli əməlləri bütün Güney Qafqazı, Osmanlı imperiyasının Anadolu və Avropa hissəsini, İranın Azərbaycan türklərinin yaşadığı əraziləri əhatə edirdi.

1909-cu il aprel ayının 15-də «Daşnaksütyun» partiyasının fəaliyyəti ilə əlaqədar Qafqaz canişini dəftərxanasından Bakı şəhər rəisinin adına göndərilmiş məlumatda bu qatı millətçi qrup haqqında ətraflı məlumat verilirdi. Orada deyilirdi: - «Daşnaksütyun» «Azad böyük Ermənistanı bərpa etmək» məqsədi güdürək öz istəyinə çatmaq üçün əsas üsullardan biri kimi öz proqramında ümumi silahlı üsyan və özünün nizami ordusunu yaratmaq yolunu seçib. «Daşnaksütyun» zinvorlardan ibarət öz ordusunu yaratmaq işinin əsasını hələ 16 il bundan əvvəl, 1892-ci ildə özünün birinci qurultayı zamanı qoyub. Partiyanın vəsaiti hesabına bu

orduya zinvorlar cəlb etmək və onları silahlandırmaq işi bu günə qədər də müntəzəm surətdə davam etdirilir».

Eyni zamanda, onların bu aqressivliyi Rusiya İmperiyası və SSRİ-nin siyasi rəhbərliyi, ayrı-ayrı dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən təşviq edilmişdir. Rusiya İmperiyası və Rusiya Federasiyasının və eləcə də digər dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların dəstəyi dini və geosiyasi maraqlardan irəli gəlirdisə, SSRİ dövründə bu dəstək həm də kommunizm ideyalarının hakim mövqeyi ilə (inqilabi zərurət, beynəlmiləçilik, xam torpaqların mənimsənilməsi və s.) müəyyən olunurdu. Bütün hallarda etnosun fəaliyyəti kənardan - diaspora və onun ayrı-ayrı dövlət və təşkilatların rəhbərliyinə sızmış təmsilçiləri tərəfindən idarə olunmuşdur.

Rusiya imperiyası dövründə erməni etnosu sayca genişlənsə də, Alban kilsəsinin nəzarət altına alınması istisna olmaqla ərazi iddialarının irəli sürülməsində əhəmiyyətli addımlar ata bilməmişdir. Tarixi sənədlər və xəritələr sübut edir ki, Qərbi Azərbaycan və Qarabağda yaşayış məntəqələrinin böyük əksəriyyətində yerli əhalinin xüsusi çəkisi ermənilərə nisbətən yüksək olmuş və türk toponimləri qorunub saxlanılmışdır.

Rusiya imperiyasının süqutundan sonra da təqdir edilən etnos öz aqressiv fəaliyyətini genişləndirmiş, sistemli şəkildə ərazilərin mənimsənilməsinə istiqamətləndirilmişdir. 1917-1992-ci illər ərzində azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar, yerli əhalinin deportasiyası, terror aktları, repressiyalar, iqtisadi diskriminasiya və nəhayət, hərbi intervensiya baş vermişdir. Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan dövləti və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılmışdır.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazisinin 20%-i işğal olunmuş, təqribən 35000 kv.km ərazisi döyüş əməliyyatlarının təsirinə məruz qalmışdır.

Müharibənin, işğalın, zor tətbiqinə çağırışların və hərbi hazırlığın vurduğu zərərlər dərk edilməli və qiymətləndirilməlidir. Bu zərərlərin hesablanması üçün vahid metod və məlumatların olmaması səbəbilə müvafiq metodlar inkişaf etdirilir, tədqiqatlar aparılır və dünya ictimaiyyətinə çatdırılır. Hərbi əməliyyatlar və işğalçılıq, eləcə də təbii fəlakətlərin vurduğu iqtisadi zərərlərin qiymətlən-

dirilməsinə həsr olunmuş ədəbiyyat və hesabatlarda bir sıra metodiki yanaşmalar tətbiq olunur.

Ermənistanın hərbi təcavüzünün nəticəsində meydana çıxan zərərin qiymətləndirilməsində praktiki əhəmiyyəti olan metodoloji yanaşma və tədqiqatlar aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

- iki ölkə arasındamüharibə;
- vətəndaş müharibəsi;
- üsyanlar;
- genosid;
- terrorizm və cinayətkarlıq;
- sunami;
- atom elektrik stansiyalarında baş vermiş qəza;
- nüvə partlayışları və sınaqları;
- daşqınlar, zəlzələ və digər təbii fəlakətlər [2, səh. 15].

Ermənistan ərazisindən azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasına, beynəlxalq normalarla təsbit olunmuş Azərbaycan-Ermənistan sərhədi boyunca aparılmış hərbi əməliyyatlara, Dağlıq Qarabağın və onun ətrafındakı ərazilərin işğalına səbəb olmuş hadisələrdə bu istiqamətlərin hər birinə xas olan bir sıra nəticələr təzahür edir. Bununla bərabər, bu müharibənin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Ermənistan kütləvi qətlər, terror, aborigen əhalinin məhvi və ya deportasiyası, tarixi və təbii abidələrin məhvi, təbii sərvətlərin vəhşicəsinə talan olunması və s. hərəkətləri ilə tarixdə misli olmayan davranış nümayiş etdirir.

Eyni zamanda, hərbi əməliyyatlar başa çatmamışdır və işğal olunmuş torpaqlar azad olunmamışdır. Bu isə zərər və itkilərin hər gün artdığını göstərir. Bütün bunlar gələcəkdə yeni hərbi əməliyyatların aparılmasını və ya sülhməramlı qüvvələrin cəlb olunması ilə işğalın nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri edir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü kontekstində zərər dedikdə hüququ pozulmuş şəxsin, icmaların və dövlətin pozulmuş hüququnu bərpa etmək üçün çəkdiyi və ya çəkməli olduğu xərclər, əmlakından məhrum olması və ya

əmlakının zədələnməsi (real zərər), habelə hüququ pozulmasaydı adi mülki dövriyyə şəraitində əldə edəcəyi gəlirlər (əldən çıxmış fayda) başa düşülür. Beləliklə, zərər maddi itkilər və əldən çıxmış faydadanıbarətdir.

Zərər aşağıdakı risklərin reallaşması nəticəsində baş verir:

- terror və cinayətkarlıq;
- müharibə, işğal, zor tətbiqinə çağırışlar və hazırlıq (vətəndaş müharibəsi, dövlətlərarası hərbi münaqişə, genosid, üsyan, aqressiv etnos implantasiyası, ekstremist təşkilatların yaradılması vəs.);
- məcburi köçürülmə (yaşayış və istehsal üçün təhlükəli ərazilərdən əhalinin köçməsi və ya köçürülməsi, iqtisadi fəaliyyətin məhdudlaşdırılması vəs.).

Bütün bu risklərin reallaşması fərdlərə, icmalara və dövlətə, habelə ətraf mühitə maddi və ya mənəvizərərin vurulması ilə nəticələnir.

Mənəvi zərər vətəndaşların hüquqlarının pozulmasının bilavasitə nəticəsidir və zərər vuran şəxsin hərəkətlərindən sonra zərər çəkmişin şüuruna təsir göstərməklə mənfi psixoloji reaksiyaya səbəb olur. O, vurulmuş əmlak zərəri ilə birlikdə, yaxud da əmlak zərəri vurulmadığı hallarda kompensasiya edilir. Mülki qanunvericilikdə şərəf, ləyaqət, işgüzar nüfuz, şəxsi həyat sirri və şəxsi toxunulamazlıqla bağlı pozuntuların nəticəsində dəymiş zərərin ödənilməsi nəzərdə tutulsa da, digər şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından və maddi nemətlərdən istifadə etmək hüquqlarının pozulması nəticəsində vurulmuş zərərin ödənilməsi müəyyən olunmamışdır[5 səh. 27].

Zərərin müəyyən edilməsi üzrə qiymətləndirmələr riskə və dağıdıcı təsirə məruz qalmış əmlakın, faydanın və qeyri-əmlak hüquqlarının dəyərinin və itkilər üzrə ödənişlərin məbləğinin müəyyən edilməsi (kompensasiya, restitusiya, dövlət yardımı, beynəlxalq təşkilat və donorların yardımı, reparasiya, substitusiya və s.) üçün tətbiq olunur.

Zərərin müəyyən edilməsində həm də kompensasiyanın ödənilməsi (risk /təsir müəyyən edildiyi andan bərpaya hazırlıq başa çatanadək olan dövr) və bərpa müddəti (obyektin ilkin vəziyyətinə qaytarılması dövrü) nəzərə alınır. Belə ki,

həmin dövrlərdə bərpa üçün tələb olunan malların və xidmətlərin dəyəri dəyişir. Beləliklə də bərpa edilməmiş və ya itirilmiş fayda üzrə zərərlər artır.

Məsələn, zərər və itkilərin qiymətləndirilməsi sahəsində beynəlxalq praktikada sığorta, inkişaf layihələri məqsədləri üçün köçürülmə, qaçqın və məcburi köçkünlərə ödənilən kompensasiyalar, ekoloji zərərlərin qiymətləndirilməsi və hərbi münaqişələrin iqtisadi zərəri kimi sahələr üzrə təcrübə mövcuddur.

Zərərin ödənilməsinə beynəlxalq münasibət Dünya Bankının köçürülməyə məruz qalmış şəxslərə, BMT-nin qaçqınlara və ya məcburi köçkünlərə kompensasiya ödənilməsinə dair sənədlərində də əks etdirilmişdir. Bu yanaşmaya görə, bərpa dəyəri hesablanarkən amortizasiya və materialların qalıq dəyəri nəzərə alınmamalıdır. Əmlaka münasibətdə hüquqi aktların tam olmaması kompensasiya almaq hüququnun müəyyən olunması zamanı nəzərə alınmır. Belə ki, təcavüzə və diskriminasiyaya məruz qalan şəxslərin köçürülmədən əvvəlki həyat standartları tam bərpa edilməlidir.

Hərbi təcavüz və münaqişələrin yaratdığı iqtisadi zərərlərin kompensasiyası və aradan qaldırılmasına daha 2 global yanaşma mövcuddur.

Kompensasiya yanaşmasına nümunə kimi 1990-cı ildə Küveytin (ərazisi 17 820 km², əhalisi 2 088 000) İraq tərəfindən işğalı (1990) nəticəsində vurulmuş zərərin qiymətləndirilməsini göstərmək olar. BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən bu təcavüzün nəticələrinin qiymətləndirilməsi və kompensasiyaların müəyyən edilməsi üçün xüsusi Kompensasiya Komissiyası yaradılmışdır. 12 illik fəaliyyət dövründə bu Komissiya 352,5 mlrd. ABŞ dolları həcmində 2,7 mln. iddiaya baxmış, 52.4 mlrd. ABŞ dolları məbləğində 1,5 mln. iddianı təsdiq etmişdir. Təsdiq edilmiş iddialardan 47.8 mlrd. dollarlıq təzminat ödənilmişdir.

Məsələn, İranın 217 247 112 ABŞ dolları məbləğində kənd təsərrüfatı məhsullarının azalmasına dair iddiası 24 034 892 ABŞ dolları məbləğində təmin edilmişdir. Komissiya ekoloji xidmətlərin həcminə görə zərərin qiymətləndirilməsinə dair müasir yanaşmanı əsaslı hesab etmişdir.

Hərbi münaqişənin dağıdıcı təsirlərinin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün ehtiyacların qiymətləndirilməsinin digər variantı ərazinin bərpası və inkişafı

üzrə proqramın qəbul edilməsi və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən maliyyələşdirilməsidir. Buna misal olaraq 2009-cu ildə Fələstinin Qəzza bölgəsi üzrə qəbul edilmiş İlk Bərpa və Yenidənqurma Planını göstərmək olar. Bu Plana əsasən ilkin bərpa ehtiyaclarının ödənilməsi üzrə 2,8 mlrd. dollar müəyyən edilmişdir.

Bu kompensasiya mexanizmlərinin tətbiqi imkanı təcavüzkarın beynəlxalq qanunvericiliyə əməl etməyə məcbur edilməsi üçün şəraitin mövcudluğu ilə müəyyən edilir. Birinci halda İraqın neft gəlirləri BMT-nin tam nəzarətində olduğu üçün kompensasiya ödənişləri təmin edilmişdir. İkinci halda isə beynəlxalq ictimaiyyət passiv müşahidəçi rolunda yalnız öz yardımını təklif etməklə kifayətlənmişdir.

Hərbi əməliyyatların və işğalın nəticələrinin qiymətləndirilməsi zamanı aşağıdakılar müəyyən edilməlidir:

- hərbi əməliyyatların keçirildiyi və işğalın baş verdiyi dövrlər üzrə hərbi münaqişənin baş verdiyi ərazi, münaqişə zonasına aid edilən qonşu ərazilər və işğal olunmuş ərazilər;

- hərbi əməliyyatların aparıldığı dövrdə və atəşkəs vaxtı dəymiş zərər;

- sağlamlığını itirənlər (yaralananlar, psixoloji təsirə məruz qalanlar və s.) və həlak olanlar müəyyən edilməklə insan itkiləri;

- özəl və ictimai əmlaka, təbii ehtiyatlara, faydalı qazıntılara, meşələrə və torpaqlara, tarixi və mədəni abidələrə dəymiş zərər;

- məcburi köçürülmə üzrə kompensasiya və ya beynəlxalq prinsiplərə uyğun olaraq qaçqınlara və məcburi köçkünlərə ödənilən kompensasiya və ya reparasiya (məsələn: The Handbook for the Protection of Internally Displaced Persons. Global Protection Cluster Working Group. 2010);

- ərazilərin məskunlaşmaya hazırlanması üçün tələb olunan xərclər, o cümlədən minalardan təmizlənmə və digər təhlükə mənbələrinin ləğv edilməsi, ərazidə təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsi, investisiyaların və məskunlaşmanın stimullaşdırılması xərcləri, ərazilərin inkişafına çəkilən dolayı xərclər və s.;

- müharibə aparan işğalçı tərəfin hərbi əməliyyatları nəticəsində əhalinin sosial-psixoloji vəziyyətinə, iqtisadiyyata və infrastruktur obyektlərinə dəyən zərər.

Hesablamaların aparılması üçün məlumatlar olmadıqda və ya məhv edildik-

də, ayrı-ayrı sahələr və obyektlərə dəymiş zərər funksional analoqlar üzrə mövcud olan məlumatlardan istifadə etməklə adekvat mülahizələr əsasında müəyyən edilir.

Hərbi məliyyatlar zamanı baş vermiş hadisələrin birbaşa nəticələri üçün ot əsasında aqiymətləndirilir. Birbaşa itkilərə əsasən aşağıdakılar aid edilir:

- məhv edilmiş əmlakın dəyəri (ictimai infrastruktur, zavodlar və avadanlıqlar, özəl şirkətlərin əmlakı, evlər, avtomobillər, digər fərdi əmlak, tarixi və mədəniyyət abidələri, təbii resurslar vəs.);

- insan resursları (hərbi və mülki əhali, o cümlədən əsirlər və itkin düşənlər);
- büdcə xərcləri;
- qaçqınlar;
- əlavə tibbi xərclər;
- əmək haqqı üzrə əlavə xərclər;
- yaralıların müalicəsi;
- əsirlərin saxlanması vəs.

Dolayı itkilərin birbaşa müşahidə olunmur və onlara aşağıdakılar aid edilir:

- istehsalın aşağı düşməsi;
- əmlakın bazar dəyərinin aşağı düşməsi;
- ticarətin azalması;
- investisiyaların azalması;
- təhsil imkanlarının azalması;
- beyin axını;
- turistlərin sayının azalması;
- digər makroiqtisadi təsirlər (inflyasiya, işsizlik, iqtisadi artım tempinin azalması vəs.);

- mənəvi zərərin subyektiv qiymətləndirilməsi;
- ekoloji itkilər vəs.

Dolayı itkilərin qiymətləndirilməsi zamanı aşağıdakı metodlar tətbiq olunur:

1. Sorğu keçirilməsi

Sorğu zamanı respondentlərin hər hansı bir güc tətbiqi hadisəsi ilə bağlı dəymiş zərərin məbləği barəsində fikri öyrənilir. Bu sorğular 3 növ olur:

- Seçmə üsulu ilə– respondentlərdən güc tətbiqinin nəticələrini qiymətləndirmək və ya hər hansı arzu olunan nəticəyə nail olmaq üçün nə qədər pul xərcləməyə hazır olduqlarını bildirmələri xahiş olunur;

- Hedonik– faktiki davranış məlumatları əsasında güc tətbiqinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi. Məsələn, güc tətbiq olunan ərazilərdə və normal ərazilərdə yerləşən əmlakın dəyəri arasındakı fərq müəyyən edilir (sərhədyanı və müharibə zonasında yerləşən əmlakın qiymətləndirilməsində istifadə oluna bilər);

- Həyatın dəyəri– respondentlər öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün hansı əlavə xərc çəkməyə hazır olduqları barəsində soruşulur.

2. Ekonometrik regressiya

Zərər kəmiyyət təhlili metodları əsasında müəyyən edilir. Məsələn: kifayət qədər məlumat bazası mövcud olduqda, ekstremal şəraitdə yaşayan insanların digərlərinə nisbətən nə qədər az qazanc əldə etdiklərini müəyyən etmək olar; yığının/investisiyaların ÜDM-ə nisbətə azalması və konflikt göstəriciləri barədə dinamik məlumatlar əsasında ekonometrik model qurulur və s.

- Multiplikasiya effektivliyin hesablanması mümkün olduqda, dolayı və uzun müddətli itkilər hesablanır.

- dolayı və gələcəkdə baş verəcək təsirlərin ehtimalı və yaradabiləcəyi orta və ya proqnozlaşdırılmış xərclər qiymətləndirilir. Məsələn, zorakılığa məruz qalmış uşaqların ali təhsil almaması səbəbindən itirdikləri qazanc müqayisə əsasında qiymətləndirilə bilər. Bu zaman təhsil müddətində qazanclar, təhsil haqqı kimi əks faktorlar çıxıla bilər.

- birbaşa və dolayı təsirlərin nisbəti müəyyən edilir və dolayı təsirlər qiymətləndirilir.

- Sintetik nəzarət metodu. Ölkənin digər regionlarının göstəricilərinin kombinasiyası əsasında müqayisə olunan şərti region modeli yaradılır. Şərti region öz göstəricilərinə görə qiymətləndirilən regionun münaqişədən əvvəlki iqtisadi göstəricilərinə yaxın olmalıdır. Sabit regionun göstəricisi ilə münaqişə regionunun göstəricisi arasındakı fərq iqtisadi itkini müəyyən edir.

- Əmək qabiliyyətinin itirildiyi illər. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST)

metodologiyası zor tətbiqi nəticəsində həm ölüm hallarını, həm də əmək qabiliyyətinin itirildiyi halları nəzərə almaq üçün vahid ölçü təklif edir. Zor qurbanlarının yaşı gözlənilən ömür uzunluğundan çıxılır. Yaralılar üzrə zorakılıq nəticəsində baş vermiş əlillik halları onların ağırlıq dərəcəsinə görə qruplaşdırılır və sonra bütün qruplar və yaralılar üzrə itirilmiş illərin sayı toplanır. Həm ölənlər, həm də yaralananlar üzrə itirilmiş illərin toplanması (DALY) yekun nəticəni verir. Yekun nəticə adambaşına ÜDM istehsalı göstəricisi ilə əlaqələndirilə bilər.

1. Zor tətbiqinin davranışa təsirinin mikro təhlili.

Bu az tədqiq edilmiş bir sahədir. Tədqiqat obyektı müharibədən sonrakı illərdə əsgərlər və döyüşməyənlərin davranışındakı fərqlərdir. Məsələn, Ermənistanın silahlı təcavüzü zamanı kontuziya olmuş azərbaycanlı döyüşçü 4 ailə üzvünü qətlə yetirib, həbsxanada isə özünü öldürüb.

Bu istiqamətdə də qiymətləndirilə bilən xərclər nəzərə alınmalıdır. Bu sahədə antropologiya, sosiologiya və s. elm sahələri də faydalı məsləhətlər verə bilər.

2. Qorxu. Zor tətbiqi qorxusu biznesin investisiyalarına, miqrasiya proseslərinə, təhsil və səhiyyə kimi sahələrə investisiyalara təsir edir. Bu həm də inamı və sosial həmrəyliyi azaldır. Zor tətbiqi qorxusu və zor tətbiqinin özü fərqləndirilməlidir.

3. Zor tətbiqinin zərərinin və ya faydalarının paylanması tətbiqinin zərəri əhali arasında bərabər paylanmır. Qurbanlar və təşəbbüskarlar (cəza aldıqda) daha çox itirirlər. Əksər hallarda kasıblar daha çox əziyyət çəkirlər. Xərclərin illər üzrə paylanması da fərqlənə bilər (məsələn, əgər hərbi xərclərin maliyyələşdirilməsi gələcək dövrdə aparılacaqsa). Zor tətbiqinin səbəbkarı cəza aldıqda belə, müvafiq xərclər yenə cəmiyyətin zərər çəkmiş üzvləri arasında paylanı bilər (məsələn, hərbi əsirlərin saxlanması).

4. Kriminallaşma.

Kriminal fəaliyyət zor tətbiqi ilə nəticələnə bilər və əksinə, zor tətbiqi kriminal fəaliyyətə səbəb ola bilər. Erməni terroristlərinin, narkotrafikin Qarabağda olması müharibəni daha da uzadır, yəni təkrar səbəb rolunu oynayır. Bu

zaman müharibədə zərər çəkmiş insanların kriminal fəaliyyətə meyilliyi və müharibə gedən ərazilərdə kriminal fəaliyyət qiymətləndirilməlidir.

Dünya miqyasında müharibənin nəticələrinin (məs. Şri-Lanka, Nigeriya, Pakistan-Hindistan və s.), ekoloji zərərlərin, AES qəzalarının nəticələrinin (Məsələn, Çernobıl AES), və cinayətkarlığın nəticələrinin qiymətləndirilməsi təcrübəsi vardır. Bu və ya digər istiqamətlərdə Dünya Bankı 7 müharibə üzrə tədqiqat keçirmişdir.

Aparılan araşdırmaların yekunu kimi işğal nəticəsində yaranan itkilərin qiymətləndirilməsinin aşağıdakı alqoritmi həll oluna bilər:

- münaqişənin mahiyyətinin açılması;
- münaqişənin birbaşa və dolaylı təsirlərinin müqayisəsinin aparılması;
- “təsirlər ağacı”nın qurulması;
- təsirlərin qiymətləndirilməsi;
- işğal tərəfinin itirdiyi ilə işğalçının qazancı arasındakı fərqi müəyyən edilməsi və bu fərqi regionun, bəşəriyyətin itkisi kimi sübut olunması.

Yekun zərər bütün hesablamaların nəticələrinin məcmusu kimi müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikası ərazilərinin Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı nəticəsində itki və tələfatların qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu öz fəaliyyətini 3 əsas istiqamətdə həyata keçirmişdir:

- itki və tələfatların müəyyən edilməsi;
- qiymətləndirmə metodologiyasının hazırlanması;
- itki və tələfatların qiymətləndirilməsi.

Yekun nəticə alıcılıq qabiliyyəti pariteti nəzərə alınmaqla ABŞ dollarında hesablanmışdır.

Hesabatın hazırlanmasında aşağıda qeyd olunan statistik mənbələrdən istifadə edilmişdir:

1. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları.
2. Müraciətə müvafiq olaraq mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən təqdim olunan məlumatlar.

3. Arxiv - İnformasiya Fondlarının materialları.
4. Bu sahə üzrə müxtəlif dillərdə dərc olunan ədəbiyyatlar.
5. İşçi Qrupunun araşdırmaları və təhlillərinin nəticələri.

Ermənistan onun havadarlarının dəstəyi ilə həyata keçirdiyi silahlı təcavüz nəticəsində Azərbaycanın məruz qaldığı itki və tələfatlar zaman keçdikcə artmaqda davam edir. Bu da itki və tələfatların dəyərinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

1.2. İtki və zərərlərin qiymətləndirilməsi metodları və üsulları.

İnsan sağlamlığının itirilməsindən yaranan iqtisadi itkinin qiymətləndirilməsi nəzəriyyəsi “həyatın keyfiyyəti” anlayışından istifadəyə əsaslanan normativ metodun modifikasiyasını nəzərdə tutur. Ümumi halda bu anlayış insanın ona xas olan funksiyaları yerinə yetirmək və nəticədə müvafiq effekt almaq qabiliyyətini xarakterizə edən fiziki və psixoloji amillərin geniş dairəsini əhatə edir.

Mütəxəssislərin rəylərinə görə həyatın keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində ilk növbədə hərəkətilik (sərbəst hərəkət edə bilmək qabiliyyəti), ağrıların mövcudluğu, mənəvi iztirab, özünəxidmət qabiliyyəti və adi sosial funksiyaların (rolların) (iş, ailə, asudə vaxt) yerinə yetirilməsi kimi amillər nəzərə alınmalıdır.

Mövcud sağlamlıq səviyyəsində zərərçəkənin hissləri və funksional imkanları həyatın keyfiyyətinin ölçülməsi üçün əsas kimi çıxış edir. Onun məzmunu sağlam vəziyyətdə keçirilmiş vaxt müddəti kimi müəyyənləşdirilir. Bununla əlaqədar olaraq sağlamlıq səviyyəsi adətən $[0; 1]$ parçasındakı nöqtə kimi təsvir olunur. Burada “0” – “ölüm” vəziyyətini, “1” isə tam sağlamlıq vəziyyətini əks etdirir. Qeyd olunan nöqtələrin mövqeyini təcrübədə insanın klinik parametrləri (simptomlar, əlamətlər, analizlərin nəticələri və s.) üzrə deyil, onun faktiki davranış xarakteristikaları üzrə müəyyən etmək tövsiyyə olunur.

Sağlamlıq indeksinin uçotu ilə xəstəlik nəticəsində əhvalın pisləşməsi vaxtının davamlılığı aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$x(\Delta t) = (t_2 + t_1)(1 - d\Delta t) \quad (1.1)$$

burada, $\Delta t = (t_1, t_2)$ vaxt intervalında sağlamlıq indeksi, t_2 və t_1 isə xəstəlik müddətinin intervalıdır [10, səh. 40].

Nəzərə almaq lazımdır ki, $x(\Delta t)$ kəmiyyəti əhalinin sağlamlığının itirilməsindən yaranan fiziki itkiləri xarakterizə edir. Onun dəyər göstəricisinə gətirilməsi üçün vaxt vahidləri ilə ifadə olunmuş iqtisadi itki göstəricilərinə malik olmaq lazımdır. Bir sıra ölkələrdə xəstəlik, zədə, əlillik səbəbindən itirilmiş vaxtın dəyəri qanunvericiliklə normativ metod çərçivəsində müəyyən edilmişdir. Belə ki, sağlamlığın itirilməsinə görə kompensasiyaların ölçüsünün müəyyən edilməsində Beynəlxalq Əmək Təşkilatının “Sosial təminatın minimal ölçüləri haqqında” konvensiyası nəzərdə tutur ki, əmək qabiliyyətinin itirilməsi ilə əlaqədar şikəst olan, həyat yoldaşı və iki uşağı olan kişiye verilən dövrü ödənişlər onun ümumi gəlirinin 50%-dən aşağı olmamalıdır. Avropa İttifaqına üzv olan ölkələrin əksəriyyətində bu, əmək haqqından faizlərə müəyyən edilir.

Bir sıra ölkələrdə əmək qabiliyyətinin itirilməsi dərəcəsindən asılı olaraq kompensasiya ödənişlərinin differensial dərəcələri müəyyən olunmuşdur.

Sağlamlığın itirilməsinin dəyər göstəricilərinin qiymətləndirilməsinin analitik metodları adətən müəyyən konseptual təsəvvürlərə əsaslanır ki, bunlara əsasən itirilmiş vaxtın dəyəri aşağıdakılar üzrə müəyyən edilir:

- itirilmiş gəlir kəmiyyəti;
- itkilərdən kənarlaşmaq üçün insanın etmək istədiyi ödənişin məbləği (ödənişə hazırlıq metodu);
- nəzərdə tutulan dövrdə ictimai sektorda ölüm hallarının azaldılması xərclərinin məbləği;
- “həyatın sığortalanması” metodu;
- “vaxtın qiyməti” göstəricisindən istifadə vəs.

Vaxtın dəyərinin gəlir itkiləri üzrə qiymətləndirilməsi konsepsiyasına uyğun olaraq bu itkilərin kəmiyyəti onların cari dəyəri ilə istehlak xərclərinin məbləği arasındakı fərq kimi və müxtəlif dövrlər üzrə kəmiyyətlər arasında diskont

nisbətlərin uçuotu ilə hesablanır. Diskont nisbətlər belə bir faktı əks etdirir ki, gələcək gəlirlər cari gəlirlərlə müqayisədə daha aşağı dəyərliliyə malikdir.

Gəlirlərin qiymətləndirilməsinə uyğun olaraq dünyaya gəldiyi andan etibarən insanın orta ömür müddətinin dəyərinin müəyyən edilməsinin klassik düsturu aşağıdakı kimidir:

$$H_0 = \sum_{t=0} V_t P_t (W_t D_t - C_t), (1.2)$$

$$t=0$$

burada, H_0 – yarandığı andan həyatın dəyəri; $V_t = (1+r)^{-t}$ – diskontlaşdırılmış vuruq; P_t – t yaşına qədər yaşamaq ehtimalı; W_t – t yaşında olan insanın son bir ildəki orta gəliri; D_t – əhalinin ümumi sayında t yaşında və W_t –yə bərabər gəlirlərə malik olanların xüsusi çəkisi; C_t – t yaşında olan insanın orta istehlak xərcləridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu metoda uyğun olaraq a yaşında olan insanın həyatının iqtisadi qiymətliliyi yalnız həyatının sonrakı dövründə gəlirlərin əldə olunmasını uçota alan düsturla müəyyən edilməlidir.

$$H_0 = \sum_{t=0} V_t P_t (W_t D_t - C_t) \quad (1.3)$$

$$t=0$$

Bu düsturdan məlum olur ki, insan gəlir əldə edə bilmədiyi andan etibarən onun həyatının dəyəri mənfi olur, çünki ömür boyu əldə edilən kapital istehlaka xərclənir. “Mənfi” işarəli istehlakın mövcudluğu göstərir ki, insanın yaşaması üçün müəyyən investisiya (istehlak xərcləri) tələb olunur. Buradan məlum olur ki, sonuncu iki düstur həyatın “netto dəyər”ini xarakterizə edir. Onlar istehlak nəzərə alınmadan (*yəni* $C_t = 0$) həyatın ümumi dəyərini müəyyənləndirirlər.

Həyatın dəyəri düsturunun dəyər modifikasiyalarında əmək qabiliyyətli əhali arasında işsizlik səviyyəsini uçota alan düzəliş (D_t) olmaya da bilər.

Ümumiyyətlə, insan həyatı illərinin qiymətliliyinin yalnız göstərilən gəlirlərin kəmiyyəti ilə müəyyən edilməsi metodologiyasını qəbul etmək bir qədər çətinidir.

Bununla əlaqədar olaraq ödənişə hazırlıq metodu insan həyatının dəyərini bir çox amillərin uçotu ilə müəyyən edir.

Bu metod mahiyyət etibarilə Pareto meyarlarından istifadəni nəzərdə tutur. Pareto meyarlarına görə heç olmazsa bir əhali qrupunun (bir nəfərindeylə) vəziyyətini yaxşılaşdırana qədər bir səmərəli sayılır.

İnsan həyatının qiymətləndirilməsində ödənişə hazırlıq metodundan istifadə əsaslandırılarkən nəzərdə tutulur ki, bütün insanlar ölüm, sağlamlığın itirilməsi və s. üzrə risklərin azaldılmasına müəyyən qədər vəsait xərcləyirlər. Məlumdur ki, qeyd olunan hallar tam aradan qalxmasa da, onların baş verməsi ehtimalı azalır.

Beləliklə, ömür müddətinin artması insanın sonrakı illərdə yaşaması ehtimalının kəmiyyətinin artımına ekvivalentdir. Təcrübədə insan həyatının dəyərini qiymətləndirilməsi üzrə nəzərə alınan modellərdən istifadənin əsas çətinlikləri insan həyatının müxtəlif dövrləri üzrə malik olduğu nemətlərin faydalılığının müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Faydalılıq funksiyasının bütün variantları müəyyən dərəcədə subyektivdir və irəli sürülən nəzəri müddəalar üzərində formalaşmışdır. Onlar arasında ən optimal variant faydalılıq funksiyasının illər üzrə kəmiyyətlərinin müxtəlif yaşlı insanların orta illik istehlakı kəmiyyətləri üzrə formalaşdırılmasıdır. Bütün bu kəmiyyətlər ayrı – ayrı ölkələr və hər hansı ölkənin regionları üzrə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər.

İnkişaf etmiş ölkələrdə insan həyatının orta dəyəri 1–16 mln. dollar arasında təbəddüd edir. Rusiya Federasiyasında bu göstərici 16–65 mln. dollar arasında dəyişir. Bu göstəricinin diapozonu bir sıra mənbələrə görə daha genişdir (50–300 mln. dollar). İstənilən halda insan həyatının dəyəri qiymətləndirilərkən orta ömür müddətində insanlara verilən kompensasiya, müalicə, uşaqların saxlanması, təhsil və s. xərcləri uçota alınmalıdır. Ayrı-ayrı ölkələrdə vətəndaşların orta ömür müddəti fərqli olduğu kimi bu və ya digər səbəbdən (ölüm, əlillik, xəstəlik və s.) sağlamlığını itirmiş şəxslərə verilən kompensasiyalar da fərqlənir.

Kompensasiyaların məbləğindəki fərqlər bir tərəfdən müvafiq itkilərin qiymətləndirilməsi üçün vahid metodiki bazanın olmaması ilə digər tərəfdən isə itkilərin məbləğinin differensiallaşdırılması onların əsasında duran ilkin baza

göstəricilərindəki (əmək haqqı, istehlak xərcləri, adambaşına düşən ÜDM və s.) fərqlərlə, eləcə də müxtəlif ölkələr tərəfindən insanın təhlükəsizliyi sahəsində aparılan siyasətin xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Təbii ki, həyat fəaliyyəti riskləri normativlərini sərtləşdirən ölkələr qanunvericiliklə insan həyatının və sağlamlığının itirilməsinə görə daha yüksək kompensasiya dərəcələrini təsdiq edirlər.

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, bir çox ölkələrdə həyat və sağlamlığın iqtisadi qiymətləndirilməsi kifayət qədər ciddi şəkildə zərərçəkənin əmək haqqı (gəlir) səviyyəsinə bağlıdır.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, əhalinin mənəvi itkiləri ikili zərər xarakteri daşıyır. Başqa sözlə, bir tərəfdən insanlar həlak olur, iş qabiliyyətini itirir və nəticədə onların ailələri gəlirlərinin bir hissəsindən məhrum olurlar. Digər tərəfdən, dövlət belə ailələrə müxtəlif forma və ölçülərdə himayədarlıq edir. Deməli, bu halda Azərbaycan dövləti hər iki istiqamətdə zərərlə üzləşir.

Müalicə xərcləri – statistika üzrə orta müalicə xərcləri yaralıların sayına vurulur, deflyator üzrə hesabat tarixinə diskontlaşdırılır. Sosial sahədə dəymiş zərərlər həlak olan və yaralanan insanlara dəymiş zərər, müavinətlər hesablanır və deflyator üzrə hesabat tarixinə diskontlaşdırılır.

II Fəsil. Ərazilərin işğalı nəticəsində əhaliyə dəyən zərərin qiymətləndirilməsi.

2.1. Əhalinin əmlakına dəymiş maddi zərərlərin hesablanması.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü insan hüquqlarının kütləvi və kobud şəkildə pozulması ilə müşayiət olunmuşdur və Ermənistanın yerli azərbaycanlılara qarşı törətmiş olduğu cinayət əməlləri bəşəriyyətə qarşı törədilmiş cinayətdir. Belə ki, 1988-1994-cü illərdə Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan ərazilərinin 20 faizi işğal edilmiş, 20 mindən çox insan qətlə yetirilmiş (həlak olanların 2 700 nəfəri 20 yaşa qədər, 15 000 nəfəri 20 – 45 yaşlılar, 2 700 nəfəri isə 40 yaşdan yuxarı insanlardır), 50 mindən artıq adam yaralanmış və şikəst olmuş, məhkəməsiz edamlar və mülki əhalinin kütləvi qırğını, girov götürülməsi (4 mindən çox), onlardan icbari işlərdə istifadə olunması halları baş vermişdir. Hərbi əsirlər və girovlar işgəncələrə və digər qeyri-insani rəftarlara məruz qalmış, yaralılar və xəstələrə adi tibbi yardım belə göstərilməmişdir.

Şəhid ailələri müavinət və təqaüd alır. Şəhidin dul arvadına və ya əmək pensiyaçısı olmayan ata-anasına kommunal güzəştlərə görə 12 manat aylıq müavinət verilir.

Bununla bərabər 16 yaşadək (ümumtəhsil müəssisələrində əyani təhsil alanlar üçün 18 yaşadək) şəhid uşaqlarına 17 manat aylıq müavinət ayrılır.

Eyni zamanda 13 560 şəhid ailəsinin hər biri ayda 200 manat prezident təqaüdü alır.

Hərbi əməliyyatlar zamanı həlak olan və yaralananlar üzrə aparılmış iqtisadi qiymətləndirmə qəbul edilmiş metodoloji yanaşma əsasında aparılmışdır. Bu qiymətləndirmənin ilkn nəticələri aşağıdakı kimidir:

**Hərbi əməliyyatlar zamanı həlak olan və yaralananlar üzrə itki və
zərərlərin iqtisadi qiymətləndirilməsinin nəticələri**

S/s	Zərərin növü	Zərərin məbləği
1	İnsan sağlamlığına vurulan zərər və itki	10373,1
2	Müalicə xərcləri	363,2
	Cəmi	10736,3

Maddi zərərlər qiymətləndirilərkən əhalinin dağıdılmış əmlakının dəyəri hesablanır. Əhaliyə dəyən zərərin qiymətləndirilməsi, ilk növbədə, qiymətləndiriləcək əmlak növlərinin qruplar üzrə təsnifatından başlanır. Azərbaycanın işğal altında olan rayonlarında ümumi yaşayış tərzini, yerli tikinti normalarını və məşğuliyyət növlərini nəzərə alaraq həmin ərazilərdə işğal, talan, soyğunçuluq və yanğın obyektı olan əmlak növləri təsnifatı üzrə qruplaşdırılmışdır.

Yaşayış evləri qiymətləndirilərkən onların tikildiyi tarix, sahəsi, material və mərtəbəliliyi nəzərə alınmalıdır. Məlumdur ki, işğal ərazilərində olan tikililər, o cümlədən yaşayış evlərinin tikintisində mişar daşlarından istifadə olunmuşdur. Verilən məlumatlar əsasında yaşayış evlərinin bərpa dəyəri və aşınma məbləği müəyyən edilərək qalıq dəyər hesablanır. Yardımçı tikililərin qalıq dəyəri də analogi qaydada müəyyən edilir.

Hesab olunur ki, ev və məişət əşyalarının qiymətləndirmə tarixinə olan dəyəri yaşayış evinin dəyərinin təxminən 15 %-ni təşkil edir. Burada ailənin minimal tələbatı və təminatlılığı nəzərə alınmışdır. Hər bir Azərbaycan vətəndaşına məlumdur ki, ev və məişət əşyalarının ümumiləşdirilmiş siyahısı soyuducu, televizor, paltaryuyan, tozsoran, xalça, kilim, mebel, yorğan-döşək və qab-qacaq dəstlərinin məcmusu kimi xarakterizə oluna bilər. Qeyd olunmalıdır ki, icra hakimiyyətləri tərəfindən təqdim olunan sənədlərdə bu əşyaların göstərilən orta sayı nisbətən yüksəkdir. Aparılan qiymətləndirmənin nəticələrinin subyektiv olaraq yüksəldilməsi təsəvvüründən qaçmaq üçün nisbi orta kəmiyyət seçilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunanlar əhalinin birbaşa və demək olar ki, birdəfəlik itkiləridir. Əhalinin təsərrüfat fəaliyyətindən itkiləri isə dolayı və ilbəil artan itkilərə aiddir. İşğal ərazilərində yaşayan əhalinin heyvandarlıq, bitkiçilik, bağçılıq və arıçılıqdan illik itkiləri respublika üzrə orta məhsuldarlıq əsasında hesalanır.

Əhaliyə dəyən zərər və itkilərin yekunu il ərində bir ailə və ya ev təsərrüfatına dəyən zərərin məbləğini müəyyən etməyə imkan verir ki, onu da vaxt amili üzrə təshih etmək mümkündür. İribuynuzlu və xırdabuynuzlu mal-qaraya, arıçılığa görə itkilərin qiymətləndirilməsi üçün onların dövrüyyə modelini də qurmaq mümkündür.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, vaxtilə işğal ərazilərində yaşayan əhaliyə məxsus ev heyvanlarının əsas hissəsi işğaldan əvvəl və işğal dövründə erməni silahlı qüvvələri tərəfindən məhv edilmiş, oğurlanmış, yandırılmış və talanmışdır. Onların cüzi bir hissəsini dağlıq və meşə yolları ilə gətirməklə xilas etmək mümkün olmuşdur. Qiymətləndirmənin nəticələri üzrə hər cür mübahisənin qarşısını almaq üçün İşçi Qrupu onların yalnız bərpa dəyərinin müəyyən edilməsi ilə kifayətlənməyi məqbul saymışdır.

Əhaliyə məxsus şəxsi minik avtomobillərinə dəyən zərərin qiymətləndirilməsi üzrə də yerli mütəxəssislər və beynəlxalq ekspertlər arasında müəyyən mübahisələrin yaranması ehtimalı yüksəkdir. Bu, bir neçə amillə bağlıdır. Birincisi, işğal dövründə Xocalı, Qubadlı və Zəngilan rayonlarından fərqli olaraq digər rayonlardan şəxsi avtomobillərin çıxarılması imkanları nisbətən yüksək olmuşdur. İkincisi, münaqişənin başlanması dövründə əhalinin mülkiyyətində çox az sayda şəxsi avtomobil var idi. Ona görə də şəxsi avtomobillər hesabına əhaliyə dəyən zərər kənd (rayon) əhalisinə dəyən zərəre faizlər şəklində əlavə oluna bilər.

1988-ci ildən etibarən erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Dağlıq Qarabağda və Azərbaycanın Ermənistanla həmsərhəd olan rayonlarında azərbaycanlıların məskunlaşdığı yaşayış məntəqələrinin dağıdılması, əhaliyə və dövlətə məxsus əmlakın talan edilməsi, yandırılması və Ermənistan ərazilərinə daşınması, tarixi mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsi, azərbaycanlı əhalinin bir qisminin öldürülməsi və şikəst edilməsi, digər qisminin əsir və girov götürülərək dəhşətli

işgəncələr verilməsi, habelə amansız təxribatların törədilməsi, terrorizm, banditizm, bir sözlə, milli-etnik təmizləmə və soyqırımı hadisələri törədilmişdir.

Ərazilərin hələ də işğal altında olması, işğalçı tərəfin beynəlxalq təşkilatların tələblərinə, beynəlxalq hüquq və normalara məhəl qoymaması cinayətkarların cəzalandırılması, Azərbaycan dövlətinə və əhaliyə vurulan zərərin ödənilməsi vaxtını uzadır. Mülki əhaliyə dəymiş zərərler rayonlar üzrə aşağıdakı sahələri əhatə edir:

Cədvəl 2.2.

S/s	Zərərlərin növü
1	Fərdi şəxslərin təsərrüfatlarına dəymiş zərər
2	Yaşayış evlərinə dəymiş zərər
3	Yardımcı tikintilərə dəymiş zərər

Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı əhalisinə qarşı erməni silahlı qüvvələrinin törətdiyi cinayətlərin ən ağır və amansız olanı Xocalı şəhərində törədilmişdir. İşğal nəticəsində 800 ədəd 1 mərtəbəli, 830 ədəd 2 mərtəbəli fərdi yaşayış evi, eləcə də yardımçı binalar, iri və xırda buynuzlu mal-qara, ev quşları, arı ailələri, ev və məişət əşyaları, meyvə ağacları və sair əmlak talan edilmiş, yandırılmış və məhv edilmişdir. Həmçinin Xocalı rayonunun Kosalar, Başkənd, Yaloba, Meşəli, Cəmilli, Kərkicahan, Cavadlar, Canhəsən, Qaragav yaşayış məntəqələrinin erməni silahlıların işğalına məruz qalması nəticəsində mülki vətəndaşlara məxsus 163 ədəd 1 mərtəbəli, 154 ədəd 2 mərtəbəli fərdi yaşayış evi, eləcə də ümumi sahəsi 16 929 kv.m olan 217 ədəd yardımçı tikili (tövlə, qaraj, anbar və s.), 1 081 baş iribuynuzlu mal-qara, 1024 baş xırdabuynuzlu mal-qara, 137 baş at, 980 yeşik arı ailəsi, həmçinin mülki əhaliyə məxsus ev və məişət əşyaları, meyvə ağacları və sair əmlak talan edilmiş, yandırılmış və məhv edilmişdir.

Ermənistan silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində Xocalı rayonunun inzibati yaşayış mərkəzləri üzrə mülki əhaliyə dəymiş zərərin 22 il üçün miqdarı aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 2.3.

S/s	Zərərlərin növü	Zərərin miqdarı, AZN- lə
2	Fərdi şəxslərin ev heyvanlarına və təsərrüfatlarına dəymiş zərər	1 749 210
3	Yaşayış evlərinə dəymiş zərər	13 440 000
4	Yardımcı tikintilərə dəymiş zərər	1 862 190
	Cəmi:	17 051 400

Ermənistanın silahlı təcavüzü nəticəsində Xocalı rayonunun inzibati yaşayış ərazilərindəki təsərrüfat subyektlərinə, insan faktoruna və fərdi şəxslərin mülkiyyətində dəymiş birbaşa zərərin ümumi miqdarının hesablanmış məbləği 64 339 600 manatdır.

26 noyabr 1991-ci il tarixli qərar əsasında DQMV ləğv edilərək keçmiş Martuni (Xocavənd) və Hadrut rayonlarının bazası əsasında Xocavənd rayonu yaradılmışdır.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Ermənistan silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində Xocavənd rayonunun şəhər, qəsəbə və kəndlər üzrə inzibati əraziləri aşağıdakı itki və tələfətlərə məruz qalmışdır:

- 3 365 ha bağ, 4 030 ha biçənək, 12 428 kv. metr əkin, 14 747 ha yaylaq və 8 619 ha meşə sahəsi;
- tikinti və sənaye müəssisələri üzrə sahəsi 221 910 kv. metr olan 19 ədəd inzibati bina, 283 ədəd maşın və mexanizmlər;
- rayon üzrə təhsil müəssisələrinin sahəsi 29 630 kv. metr olan 24 məktəb, uşaq bağçası, təhsildən kənar müəssisə və s. tipli binalar;
- rayon üzrə sahəsi 14 912 kv. metr olan xəstəxana, aptek, ambulatoriya və s. tipli 14 səhiyyə müəssisəsi;
- rayon üzrə sahəsi 10 920 kv. metr olan klub, kitabxana, muzey və s. tipli 40 mədəniyyət müəssisəsi;
- rayon üzrə sahəsi 6 070 kv. metr olan restoran, kafe, mağaza, və s. tipli 50 sosial obyekt;
- 509 ədəd maşın və mexanizm, sahəsi 74 415 kv.m olan 75 ədəd

ictimai bina;

- sənaye və digər istehsal müəssisələri üzrə sahəsi 508 764 kv. metr olan 58 ictimai bina, 681 ədəd avadanlıq, 205 ədəd maşın və mexanizm;

Ermənistan silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində Xocavənd rayonu inzibati yaşayış mərkəzləri üzrə mülki əhaliyə dəyən zərərin ilkin hesablamalara görə miqdarı aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 2.4.

S/s	Zərərlərin növü	Zərərin miqdarı
1	Fərdi şəxslərin ev heyvanlarına və təsərrüfatlarına dəymiş zərər	8 250 530
2	Yaşayış evlərinə dəymiş zərər	68 702 200
3	Yardımcı tikintilərə dəymiş	10920701
4	Arı ailələrinə görə dəymiş	-
	Cəmi:	87 873 431

Qiymətləndirmə işlərinin hazırkı yekunu üzrə Xocavənd rayonunun inzibati ərazilərindəki təsərrüfat subyektlərinə, insanlara və fərdi şəxslərin mülkiyyətinə dəymiş birbaşa zərərin 1 636 102 976 manat olduğu müəyyənəşdirilmişdir.

Dəniz səviyyəsindən 1300-1600 metr hündürlükdə yerləşən və üç tərəfdən sıldırım qayalarla əhatə olunan Şuşa şəhəri 8 may 1992-ci ildə Şuşa şəhəri və bundan bir neçə gün 280-nə yaxın rayonun bütün kəndləri erməni silahlıları tərəfindən işğal olunmuş, həmin ərazilərdə yaşayan azərbaycanlılar öz yaşadığı yerlərdən zorla didərgin salınmış, onların evləri, əmlakları dağıdılmış və talan edilmişdir.

Ermənistan silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində Şuşa rayonunun inzibati yaşayış mərkəzləri üzrə mülki əhaliyə dəyən zərərin miqdarı ilkin hesablamaların nəticəsinə görə aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 2.5.

S/s	Zərərlərin növü	Zərərin miqdarı, AZN-lə
1	Fərdi şəxslərin ev heyvanlarına və təsərrüfatlarına dəymiş zərər	15 130 000
2	Yaşayış evlərinə dəymiş zərər	190 400 000
3	Yardımcı tikintilərə dəymiş zərər	-
4	Arı ailəsinin məhv olması nəticəsində dəymiş zərər	300 000
	Cəmi:	205 830 000

Qiymətləndirmə işlərinin hal-hazırkı yekunu üzrə, Şuşa rayonun inzibati yaşayış ərazilərindəki təsərrüfat subyektlərinə, insanlara və fərdi şəxslərin mülkiyyətinə dəymiş birbaşa zərərin ümumi məbləğinin isə 508 430 000 manat olduğumüəyyənləşdirilmişdir.

29 oktyabr 1993-cü ildə Zəngilan rayonu və rayonun 82 yaşayış məntəqəsi bütövlükdə erməni silahlıları tərəfindən işğal edilmişdir. Ermənistan silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində Zəngilan rayonunun inzibati yaşayış mərkəzləri üzrə mülki əhaliyə dəyən zərərin miqdarı ilkin hesablamaların nəticələrinə əsasən aşağıdakı kimidir və hesablamalar davam etdirilir:

Cədvəl 2.6.

S/s	Zərərlərin növü	Zərərin miqdarı, AZN-lə
1	Fərdi şəxslərin ev heyvanlarına və təsərrüfatlarına dəymiş zərər	346 360 045
2	Yaşayış evlərinə dəymiş zərər	-
3	Yardımcı tikintilərə dəymiş zərər	-
4	Arı ailələrinə görə dəymiş zərər	-
	Cəmi:	346 360 045

Qiymətləndirmə işlərinin hal-hazırkı yekunu üzrə, Ermənistanın silahlı təcavüzü nəticəsində Zəngilan rayonunun inzibati yaşayış ərazilərindəki təsərrüfat subyektlərinə, insan faktoruna, fərdi şəxslərin mülkiyyətinə dəymiş birbaşa zərərin 7 273 560 945 manat olduğumüəyyənləşdirilmişdir.

Qubadlı rayonu 31 avqust 1993-cü ildə Ermənistanın silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilmişdir. Ərazisi 802 km² olan rayonun inzibati bölgüsünə 1 şəhər, 95 kənd, 31 inzibati-ərazidairəsi aiddir. Ermənistan silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində Qubadlı rayonunun inzibati yaşayış mərkəzləri üzrə mülki əhaliyə dəyən zərərin hesablamaların ilkin mərhələsinə əsasən miqdarı aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 2.7.

S/s	Zərərlərin növü	Zərərin miqdarı, AZN-lə
1	Fərdi şəxslərin ev heyvanlarına və təsərrüfatlarına dəymiş zərər	711 631 556
2	Yaşayış evlərinə dəymiş zərər	947 044 400
3	Yardımcı tikintilərə dəymiş zərər	-
4	Arı ailəsinin məhv olması nəticəsində dəymiş zərər	-
	Cəmi:	165 867 956

Qiymətləndirilmə işlərinin hal-hazırkı yekunu üzrə, Ermənistanın silahlı təcavüzü nəticəsində Qubadlı rayonunun inzibati yaşayış ərazilərindəki təsərrüfat subyektlərinə, insanlara, fərdi şəxslərin mülkiyyətinə dəymiş birbaşa zərərin 15891307076 manat olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Ermənistan silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində Laçın rayonunun inzibati yaşayış mərkəzləri üzrə mülki əhaliyə dəyən zərər aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 2.8.

S/s	Zərərlərin növü	Zərərin miqdarı, AZN-lə
1	Fərdi şəxslərin ev heyvanlarına və təsərrüfatlarına dəymiş zərər	186 141 640
2	Yaşayış evlərinə dəymiş zərər	1 189 383 960
3	Yardımcı tikintilərə dəymiş zərər	-
4	Arı ailəsinin məhv olması nəticəsində dəymiş zərər	-
	Cəmi:	1 375 525 600

Qiymətləndirmə işlərinin hal-hazırkı yekunu üzrə Ermənistanın silahlı təcavüzü nəticəsində Laçın rayonunun inzibati yaşayış ərazilərindəki təsərrüfat subyektlərinə, insanlara və fərdi şəxslərin mülkiyyətinə birbaşa dəyən zərərin 5 100 998 400 manat olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

2 aprel 1993-cü ildə Kəlbəcər rayonu bütünlüklə erməni silahlıları tərəfindən işğal olunmuşdur. Ermənistan silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində Kəlbəcər rayonunun inzibati yaşayış mərkəzləri üzrə mülki əhaliyə və dövlət əmlakına dəyən zərər aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 2.9.

S/s	Zərərlərin növü	Zərərin miqdarı, AZN-lə
1	Fərdi şəxslərin ev heyvanlarına və təsərrüfatlarına dəymiş zərər	160 953 884
2	Yaşayış evlərinə dəymiş zərər	384 813 069
3	Yardımcı tikintilərə dəymiş zərər	-
4	Arı ailəsinin məhv olması nəticəsində dəymiş zərər	-
	Cəmi:	545 766 953

Qiymətləndirmə işlərinin yekunu üzrə Ermənistanın silahlı təcavüzü nəticəsində Kəlbəcər rayonunun inzibati yaşayış ərazilərindəki təsərrüfat subyektlərinə, insanlara, fərdi şəxslərin mülkiyyətinə birbaşa dəyən zərərin 11 451 725 733 manat olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Erməni təcavüzü nəticəsində 23.08.1993-cü ildə Fizuli rayonunun 52 kəndi və rayon mərkəzi ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdur. Ərazisi 1386 kv. km-dir və bunun 1112 km² - i Ermənistanın işğalı altındadır. Ermənistan silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində Fizuli rayonunun inzibati yaşayış mərkəzləri üzrə mülki əhaliyə dəyən zərər aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 2.10.

S/s	Zərərlərin növü	Zərərin miqdarı, AZN-lə
1	Fərdi şəxslərin ev heyvanlarına və təsərrüfatlarına dəymiş zərər	721 112 513
2	Yaşayış evlərinə dəymiş zərər	
3	Yardımcı tikintilərə dəymiş zərər	
4	Arı ailəsinin məhv olması nəticəsində dəymiş zərər	
	Cəmi:	721 112 513

Qiymətləndirmə işlərinin hazırkı yekunu üzrə son 22 ildə Ermənistanın silahlı təcavüzü nəticəsində Füzuli rayonunun inzibati yaşayış ərazilərindəki təsərrüfat subyektlərinə, insan faktoruna və fərdi şəxslərin mülkiyyətinə dəyən birbaşa zərərin 21 574 241 111 manat olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

1993-cü ildə Cəbrayıl rayonunun 1050 km² ərazisi işğal olunmuş, 1994-cü ildə 8 kv. km ərazi – Cocuq Mərcanlı və Mehdili kəndi döyüş nəticəsində düşməndən geri alınmışdır. Ermənistan silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində Cəbrayıl rayonunun inzibati yaşayış mərkəzləri üzrə mülki əhaliyə dəyən zərərin ilkin hesablamalara əsasən miqdarı 506 904 862 manatdır.

Ağdam rayonunun 126 kəndindən 83-ü işğal altındadır. Ermənistan silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində Ağdam rayonunun inzibati yaşayış mərkəzləri üzrə mülki əhaliyə dəyən zərər aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 2.11.

S/s	Zərərlərin növü	Zərərin miqdarı, AZN-lə
1	Fərdi şəxslərin ev heyvanlarına və təsərrüfatlarına dəymiş zərər	85 035 366
2	Yaşayış evlərinə dəymiş zərər	-
3	Yardımcı tikintilərə dəymiş zərər	73 151 231
4	Arı ailəsinin məhv olması nəticəsində dəymiş zərər	-
	Cəmi:	158 186 597

Qiymətləndirmə işlərinin yekunu üzrə Ermənistanın silahlı təcavüzü nəticəsində Ağdam rayonunun inzibati yaşayış ərazilərindəki təsərrüfat subyektlərinə, insanlara və fərdi şəxslərin mülkiyyətinə dəyən birbaşa zərər 3 541 667 463 manatdır.

Beləliklə, Ermənistan silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların inzibati yaşayış mərkəzləri üzrə mülki əhaliyə və dövlət əmlakına dəymiş zərər 74 813 466 895 manatdır.

2.2.Biomüxtəlifliyin məhv edilməsi nəticəsində dəymiş zərərlərin qiymətləndirilməsi.

Meşə fondu sahələri meşə sahələri, habelə meşə bitkiləri ilə örtülü olmayan meşə və qeyri-meşə torpaq sahələridir.

Xüsusi qiymətli meşə sahələri və ya massivləri tərkibində relikt və endemik ağac və kol cinsləri olan nadir meşələr, məhsuldarlığı və genetik fəaliyyəti ilə fərqlənən, habelə estetik baxımdan nadir mənzərəli meşə sahələridir.

Dövlət qoruyucu meşə zolaqları xətti qaydada süni salınan, iqlimtəmizləyici, torpaqqoruyucu və suyu mühafizə funksiyalarını yerinə yetirən meşələrdir.

Relikt bitkilər keçmiş geoloji dövrlərin florasından qalmış və yeni yaşayış mühitinə uyğunlaşaraq müasir biosenozun tərkibinə daxil olan bitki növləridir.

Arid bitkilər buxarlanan rütubətin yağıntı miqdarından çox olduğu quraq iqlimli ərazilərin bitkiləridir.

Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan Respublikasının ərazilərində qızıl ehtiyatlarından sonra ən çox talanan sərvətlər meşələrdir. Belə ki, Ermənistandan və xaricdən axın edən ermənilər Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və digər bölgələrdən qiymətli ağac növlərini kütləvi şəkildə qıraraq yarımfabrikat şəklində xarici ölkələrə satırlar.

Meşələrin qırılaraq məhv edilməsinə ermənilər hələ 1989-cu ildən başlamışlar. 1991-ci ilin fevral-iyun aylarında erməni işğalçıları tərəfindən fauna və floraya, torpaqlarımıza zərər vurmalarını əks etdirən 140-dən çox akt tərtib edilmişdir.

Meşələr yanacaq və tikinti materialı, dərman maddələri və sənaye üçün xammal mənbəyidir. Meşələrin ətraf mühitə havaya, torpağa, suya və heyvanlar aləminə təsiri çox böyükdür. O, mühüm təbii ehtiyatlar kompleksidir.

Meşələr təbii mühitin bir hissəsi kimi, bir sıra aşağıdakı ekoloji və iqtisadi funksiyaları yerinə yetirir:

- atmosferin tərkibinin normalaşdırılmasında mühüm roloynayır;
- ekoloji zərərli tullantıları assimilyasiya edir;
- qlobal iqlimiformalaşdırır;
- su dövryyəsinə böyük təsir göstərir;
- torpaqların münbitliyini qoruyur;
- sürüşmələrin, eroziyanın qarşısını alır;
- bitki və heyvanat aləminin məskunlaşdığı yerlərdir;
- rekreasiya və estetik funksiyaları yerinə yetirir;
- müəyyən dərəcədə ölkənin ekoloji-iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edir;
- iqtisadiyyatın bir çox sahələri üçün xammal mənbəyidir.

Müasir qiymətləndirməyə əsasən meşələrin ilk 8 funksiyasının nisfədindən gələn gəlir (ekoloji və iqtisadi gəlir) meşədən istifadə sahəsindəki istehsal fəaliyyətindən əldə olunan gəlirdən çoxdur. Bu sahədəki vəziyyət bazarın —uğursuzluğunun və təbii resursların tam qiymətləndirilməməsinin klassik nümunəsidir. Bu öz əksini meşələrin strukturunun, keyfiyyət tərkibinin pisləşməsində, meşələrin məhv olunmasında tapır. Bundan başqa meşələrin itirilməsi iqlim dəyişiklikləri və atmosfer transformasiyaları riski, su ehtiyatlarının keyfiyyətinin pisləşməsi, biorəngarəngliyin itirilməsi və s. kimi insanın həyat fəaliyyətinə və deməli, indiki və gələcək cəmiyyətin sağlamlığı üçün mənfi təsir göstərir.

Meşələr bir növ rütubət toplayıcısı rolunu oynayır və düzənliklərə suyun paylanmasını tənzimləyir, onu nisbətən tarazlaşdırır, dağlıq rayonlarda torpaq sürüşməsi və dağ uçqunlarının qarşısını alır. Eyni zamanda, meşələr fitonsit xüsusiyyətinə malikdir və zərərli mikroorqanizmləri məhv edir. Meşələr bitkiləri, torpağı, su hövzələrini, yolları, yaşayış məntəqələrini, abidələri təbii amillərin zərərli təsirindən qoruyur, mikroiqlimi dəyişir, quru, isti, güclü küləklərin təsirini azaldır, dərə, yarıq və hərəkət edən qumları bərkidir, qar örtüyünün bərabər yayılması və tədricən əriməsinə imkan yaradır, buxarlanmanı zəiflədir, qurultularının səviyyəsini endirir.

Bütün bunlarla yanaşı, meşələrin təbiətdə ən böyük rolu - hər hektarın il ərzində 10-20 ton karbon qazını udaraq əvəzində oksigen ixrac etməsidir. 1 ha meşə sahəsi 1 saatda 8 kq karbon qazını udur, bu da 1 saatda 200 nəfərin nəfəsi ilə havaya buraxılan karbon qazının həcminə bərabərdir.

Meşələrin geniş ərazisindən biri olan Kiçik Qafqaz sıra dağlarının yamaclarındakı meşələrin uzun müddətdir ki, Ermənistanın işğalı altında olması Azərbaycana çaxasahəli zərərlər vurmuşdur.

Meşə sahələrinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı metodologiyaya əsasən aparılmışdır:

- meşə fondunun istifadəsinə görə icarə ödənişləri;
- resursların iqtisadi qiymətləndirilməsi;
- meşə təsərrüfatından istifadə imkanları.

Meşə sahələrinə ərazidə yerləşən bitki, binalar, qurğular, yollar vəs. daxildir. Qiymətləndirmədə meşə sahələrinin çoxfunksionallığı, onların effektivliyi və s. nəzərə alınır.

Meşə sahələrinin bazar dəyəri aşağıdakı düsturlarla hesablanır:

$$V_f = R_f / e$$

Burada V_f – meşə sahəsinin bazar dəyəri, R_f – meşə sahəsinin icarə dəyəri, e – kapitalın gəlirliyi və ya diskontdərəcəsi;

$$R_f = (P - C) \times Q$$

Burada P – meşə ağacının satış qiyməti, C – meşə ağac kəsiminin maya dəyəri və yatırılmış kapitalın gəlirlik norması, Q – ağacın ümumi həcmi.

Hərbi münaqişə, qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərinin təbiətə, o cümlədən meşələrə təsiri nəticəsində meşələrin sahəsi həm azalır, həm də sanitar və fitosanitar vəziyyəti pisləşir. Meşələrin su və torpaq qoruyucu funksiyalarının, iqlimin formalaşmasına təsiri nəzərə almaqla, bu potensialın qorunması və səmərəli istifadəsi olduqca vacibdir. Eyni zamanda ölkənin torpaq-iqlim şəraiti yeni meşə zolaqlarının salınması üçün olduqca əlverişlidir. Belə meşə zolaqlarının salınması yeyinti və ağac emalı sənaye sahələrini xammal ilə təmin etmək üçün əhəmiyyətlidir və yeni iş yerlərinin açılmasına təkan verə bilər. Bu məqsədlə müvafiq layihələrin hazırlanması tələb olunur. Azərbaycan Respublikası hazırda ərazilərinin erməni işğal altında olması ucbatından bütün bu mənfəətlərdən məhrumdur.

Meşələrin və xüsusi mühafizə olunan ərazilərdəki ağacların məhv edilməsi qanunsuz qırılmalara tətbiq olunan cərimələr və müvafiq əmsallar tətbiq edilməklə qiymətləndirilmişdir.

Qanun pozuntusu nəticəsində təbiət abidələrinə vurulmuş zərər Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində və təbiətin mühafizəsi ilə bağlı digər qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş qaydada ödənilir.

Təbiət abidəsi yaşlı ağaclar qiymətləndirilərkən qanunsuz qırılmalara tətbiq olunan cərimələrə yaşa və ölçülərə görə əlavələr tətbiq edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının “*Qırmızı Kitabı*”na düşmüş növlərlə itkilərin həcmi müəyyən edilməsi üçün itkilərin yerini doldurmaq məqsədilə xərc yanaşması ilə qoruqdakı heyvan və quşların sayı, bitki örtüyünün, eləcə də bina, tikili və qurğuların bərpa dəyəri hesablanmışdır. İlk olaraq say və həcm müəyyənləşdirilmiş, sonra isə onların bərpası və böyüdülməsi xərcləri hesablanmışdır.

Həmin dövrlərdə müəyyən edilmiş qanunsuz ovlamalar Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsində nəzərdə tutulan cərimələr üzrə

hesablanır. Belə ki, bu məcəllədə göstərilir ki, lazımi icazə olmadan heyvanlar aləmi obyektlərinin təbii mühitdən götürülməsinə və ya onlardan istifadə edilməsinə görə - fiziki şəxslər iki yüz manatdan beş yüz manatadək miqdarda, vəzifəli şəxslər iki min manatdan iki min beş yüz manatadək miqdarda, hüquqi şəxslər beş min manatdan yeddi min beş yüz manatadək miqdarda cərimə edilir.

Torpağın bazar dəyəri ümumi qəbul olunmuş təcrübəyə ənənəvi gəlir, xərc və müqayisə yanaşmaları ilə müəyyənləşdirilir. Bu yanaşmaların hər birində torpaqdan istifadənin istənilən tipinə tətbiq oluna bilən metodlar işlənilib hazırlanmışdır. Metodun seçilməsi qiymətləndirilmənin məqsədlərindən, qiymətləndirilən obyektin tipindən, onun təyinatından, informasiya təminatından və digər şərtlərdən asılıdır.

İşğal olunmuş torpaqların qeyd-şərtsiz geri qaytarılacağını nəzərə alaraq qiymətləndirmə prosesində torpaqların dəyəri deyil, yalnız torpaqlardan istifadə edə bilməmək və ermənilərin torpaqların üst münbit qatını məhv edərək korlaması nəticəsində Azərbaycan Respublikasına dəymiş zərərlər hesablanmışdır.

Əkin sahəsinə çoxillik otlar da daxil olmaqla, mütəmadi olaraq kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkini altında istifadə edilən, kənd təsərrüfatına yararlı sahələr və habelə təmiz heriklər də daxil edilir. Biçənək və otlaq sahələri, ilkin bitkilər əkini ilə tutulmuş sahələr, tərkibini yaxşılaşdırmaq məqsədilə şumlanmış sahələr, habelə əkin üçün istifadə edilmiş bağların cərgəarası sahələri əkin sahəsinə daxil edilmir.

Yanğınlar təbiətin tamamilə məhv edilməsi baxımından ən sərt ekoloji hadisədir. Əgər bu hadisə insanlar tərəfindən bilərəkdən törədilirsə, o ən böyük ekoloji terror kimi qiymətləndirilməlidir.

Yanğınlar zamanı torpağın məhsuldar üst münbit qatı, ot və kolluqlarla birlikdə mikroiqlim yaradan yaşıl ağaclar və bütün canlılar yanaraq məhv olur, ərazi qara rəng alır, səthin albedo əmsalı (səthdən əks olunan radiasiyanın düşən radiasiyaya nisbəti) kəskin azalır, nəticədə səthin temperaturu gündüzlər daha da artır, sutkalıq temperatur amplitudası yüksəlir və bunların bərpası üçün uzun illər vaxt lazım gəlir. Həmçinin, otlar, ağaclar və kolluqlar məhv olduğundan torpağın səthi ilə atmosfer arasında turbulent enerji və nəmişlik mübadiləsini müəyyən edən

göstəricilərdən biri olan səth «nahamarlıq» parametri də dəyişir. Yəni, turbulent mübadilə pozulur ki, bu da formalaşmış mikroiqlimə mənfi təsir göstərir.

Bitki örtüyü məhv olduğundan evatranspirasiya (cəmi buxarlanma, torpaq və bitkilərdən birgə buxarlanma) azalır, torpağın üst qatından buxarlanma artır və torpaq daha çox quruyur, səth eroziyaya meyli olur. Əgər bundan sonra şumlama və suvarılma aparılmazsa ərazidə eroziya prosesləri güclənir.

Ermənilər tərəfindən törədilən və Azərbaycan Respublikasının «Qırmızı kitab»ına düşən fauna və flora növlərinin 40 faizini təşkil edən bu ekoloji sistemin dağılmasına gətirib çıxaran yanğınlara biganə qalınmamalıdır.

Ərazinin radioaktiv çirklənməsi yer səthinin, atmosferin, su hövzələrinin və digər obyektlərin nüvə partlayışından yaranmış buludlardan enən radioaktiv maddələrlə təhlükəli dərəcədə ciddi təsirə məruz qalmasıdır.

Ətraf mühitə atılan, axıdılan və ya basdırılan zərərli maddələrin miqdarının yol verilə bilən normativlərdən artıq olmasına görə - vəzifəli şəxslər iki min beş yüz manatdan dörd min manatadək miqdarda, hüquqi şəxslər yeddi min beş yüz manatdan on iki min beş yüz manatadək miqdarda cərimə edilir.

Ətraf mühitin mühafizəsi məqsədilə elektromaqnit sahələrinin səviyyəsinin, radioaktiv şüalanmanın və başqa zərərli fiziki təsirlərin yol verilə bilən son hədlərinin normativlərinin pozulmasına görə - vəzifəli şəxslər iki min beş yüz manatdan üç min beş yüz manatadək miqdarda, hüquqi şəxslər on min manatdan on iki min beş yüz manatadək miqdarda cərimə edilir.

2.3. İşğal nəticəsində dövlətə dəyən sosial zərərlərin qiymətləndirilməsi.

Erməni təcavüzkarları işğal olunmuş ərazilərdə Azərbaycan mədəni irsini təmsil edən obyektləri xüsusi amansızlıqla və kütləvi şəkildə məhv etmişlər. Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş qədim Azərbaycan torpaqları olan Dağlıq

Qarabağ və ona bitişik rayonlarda dünya əhəmiyyətli, ölkə və yerli əhəmiyyətli tarix və mədəniyyət abidələri ilə yanaşı, 40 mindən artıq eksponatın toplandığı 22 muzey, 4,6 milyon kitab fondu olan 927 kitabxana və kitabxana filialı, 549 klub müəssisəsi, 82 musiqi məktəbi, 698 tarix-mədəniyyət abidəsi və Şuşa Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu, 4 teatr və 2 konsert salonu, 31 məscid, 9 tarixi saray, 8 mədəniyyət və istirahət parkı, 4 rəsm qalereyası, 103 200 ədəd mebel avadanlığı, 5640 musiqi aləti, 481 kinoqurğu, 20 ədəd kinokamera, 423 videomaqnitofon, 5920 dəst milli kişi və qadın geyimləri, 40 komplekt sənədləndirici, 25 iri və 40 kiçik həcmli attraksion işğal olunmuş ərazilərdə qalmışdır. Kəçmiş SSRİ-də yeganə olan Ağdam Cörək muzeyi şəhərin bombardmanı zamanı yerlə yeksan edilmiş, dünya şöhrətli Kəlbəcər tarix-diyarşünaslıq muzeyinin 13 minədək, Lənin tarix-diyarşünaslıq muzeyinin 5 mindən çox qiymətli və nadir eksponatları qarət edilib aparılmışdır.

Erməni təcavüzkarları tərəfindən Dağlıq Qarabağ regionunda Azərbaycanın milli mədəniyyətinə vurulan zərər qiymətləndirilməyə bilməz, çünki oğurlanmış və məhv edilmiş nümunələriniz Azərbaycanın deyil, bütün dünya sivilizasiyasının dəyərlinin ümuməladıdır. Bu sahədə dəyərlə ifadə edilməsi mümkün olan zərərlərin vətənlərinin zibəti rayonlar üzrə hesablamalarda (*1.2. bölməsində*) nəzərə alınır və hesablamalar davam etdirilir. Xocavənd, Kəlbəcər, Füzuli, Cəbrayıl və Ağdam rayonları üzrə bu sahədə zərərin miqdarı 350910 855 manat həcmindədir.

Respublikamızda minlərlə turizm-rekreasiya, balneoloji komplekslər mövcuddur. Lakin bu komplekslərin böyük əksəriyyətində Ermənistanın təcavüzü nəticəsində öz yurd-yuvalarını tərk etmiş qaçqın və məcburi köçkünlərin yaşaması uzun illərdir ki, gəlir əldə olunmalı bu sahəni iflic etmişdir.

Qarabağın əsas turizm potensialı Şuşa və Ağdamda cəmləşsə də, regionun bütün bölgələri müalicə və istirahət üçün yararlı idi.

Azərbaycanın ən zəngin turizm potensialı olan bölgələrindən biri Şuşadır. Araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, bu rayonun turizm sektorunda ən yüksək inkişaf dövrü ötən əsrin 60-cı illərindən sonra start götürüb. Lakin Şuşanın turizm fəaliyyətinin rəsmi təşəkkülü SSRİ dönəmində, 1936-cı ildən başlayıb. Uşaq

Müalicə və istirahət mərkəzi- 11939-cu ildə istifadəyə verilmişdir. Bu şəhərdəki pansionat isə 1964-cı ildə yaradılıb, 1970-ci ildən sanatoriyaya çevrilib. Sanatoriya mədə-bağırsaq xəstəliklərinin müalicəsi üzrə ixtisaslaşıb. Şuşa Sanatoriya və Kurort Birliyi də Şuşa şəhərində istifadəyə verilmişdi. 1316 yerlik bu birliyə Şuşa Sanatoriya-Kurort Birliyinin nəzdində 540 yerlik ana və uşaq istirahət və müalicə mərkəzi, 460 yerlik böyüklər üçün istirahət və müalicə mərkəzi, 316 yerlik istirahət evi daxil idi. O dövrdə bu kompleksin imkanlarından yaz, yay, payız ayları yəni ilin 8 ayı istifadə olunurdu. Uşaq Müalicə İstirahət mərkəzi - 2 100 yerlik 6 binadan, “Şəfa” turizm bazası 130 yerlik bir binadan ibarət idi. Rayondakı Turist Bazası 1972-ci ildə fəaliyyətə başlayıb, əvvəlcə ildə 6 minə qədər, sonradansa 11-12 min nəfər turisti qəbul edə bilirdi. Baza əvvəlcə 130 yerlik korpusla fəaliyyətə başlayıb, sonra burada daha 200 yerlik korpus da tikilmişdi. Bundan əlavə, bazanın 5 nəfərlik 6 kotteci də olub. Baza əməkdaşları üçünsə 8 mənzilli bir yaşayış evi də inşa edilmiş, digər 200 nəfərlik turist bazasının tikintisi isə yarımçıq qalmışdır. Həmçinin, burada 5 respublika tabeli, 4 vilayət tabeli, 8 rayonlararası məktəbli yay düşərgələri daxil olan turist müəssisələri, 35000 şagird dincəldiyi 17 Pioner düşərgəsi də vardı.

Bütün keçmiş SSRİ-də məşhur olan Şuşadakı Turşsu Bazası isə 1970- ci ildən turist qəbuluna başlayıb. Turşsu bazası yay payız ayları 10 000 nəfərdən çox turist qəbul edirdi.

Şuşa İstirahət Evi 1932-ci ildə yaradılıb. Əvvəlcə burada 30 çarpayı olub. Sonralar isə istirahət evinin 15 korpusunda təxminən 400 çarpayı olub. İstirahət evi istifadəyə veriləndən burada dincələnlərin sayı təxminən 60 min nəfərə çatıb. Yay mövsümü ərzində istirahət edənlərin sayı isə təxminən 4000 nəfərə çatırdı. İstirahət evində orta hesabla hər il təxminən 4000 nəfər istirahət edirdi.

1985-ci ildən sonra fəaliyyətdə olan ilk özəl sahə kimi “Zaman-pəyə” (Soyuqbulaq) turist bazası turistlərin istifadəsinə verilmişdi. Bu 8 binalı və çox yerli müəssisə hər il 1500 nəfər turistə xidmət göstərirdi.

“Kurort” Səhmdar Cəmiyyətinin strukturuna aid Şuşa Sana- toriya-Kurort Birliyinin balansında 5 mərtəbəli 18 bina Şuşa Sanatoriya- Kurort Birliyinin

işçiləri üçün nəzərdə tutulmuş 28 mənzillik, “Şəfa” turist bazasında isə 20 mənzillik yaşayış kompleksi də istifadədə idi.

Turizmlə bağlı bir faktı da qeyd edək ki, Şuşa sakinlərinin verdiyi məlumata görə, o dövrdə Şuşa şəhəri, Xəlfəli və Turşsu kəndləri sakinlərinin bir qismi ev turizminə maraq göstərüb və 2 min ailədən çox rayon sakini mənzillərini kirayəyəverirdi.

Həmçinin, turizm sahəsində inkişafın rayon mədəniyyət müəssisələrinin gəlirlərinə müsbət təsir göstərdiyini də yaddan çıxarmaq olmaz. Kinoteatrlar, muzeylər, rəsm qalereyaları, klublar, mədəniyyət evlərinin bir qismi turistlərə pullu xidmət göstərməklə büdcələrinə əlavə vəsait cəlb edə bilirdilər.

Şuşa rayonunda turizminin inkişafı 70-80-ci illərdə daha yüksək səviyyəyə çatıb. Həmin dövrdə “Şuşanın kurort-sanatoriya sisteminin əsaslı inkişafına” dair qəbul olunmuş qərarının icrası bu prosesə daha da təkan vermişdi. Turbazanın böyük üzgüçülük hovuzu, yay kinoteatrı, yüksək səviyyəli, səliqə-sahmanlı yeməxanası fəaliyyət göstərirdi. Turistlərin gəzintisi üçün xüsusi marşrutlar seçilir, onların Soyuq bulağa, İsa bulağına, Şəmil bulağına, Səkil bulağına, Daşaltı çayına, “Qırx pilləkən”ə, Turşsu yaylağına, Topxana meşəsinə, İbrahim xanın qəsrinə, Xan qızı Natəvanın qəsrinə, Sarıbabaya, Şırlan bulağına, Kirs dağına, eləcə də Şuşanın 242-dən artıq tarixi abidələrinə ziyarəti təşkil olunurdu.

Yekun olaraq göstərmək olar ki, hər il Şuşada 32916 nəfər turist dincəlirdi. Bundan Dövlət büdcəsinə hər il 200 793 600 rubl vəsait daxil olurdu, bu indiki bazar qiymətləri ilə 1 003 968 000 AZN təşkil edir.

İstisu müalicə və istirahət mərkəzi Kəlbəcərin qərb hissəsində silsilə dağ yamaqlarındadır. Göyçə gölündən 300 verstlik yolda yerləşir. Dəniz səviyyəsindən 2225 metr yüksəklikdədir. Oradan dəmiryol stansiyasına (Ağstafaya) 112 verstlik maşın yoludur. Yevlax-Bərdə dəmir yolu ilə isə İstisuya Tərtər-Ağdərədən keçən yol 200 km-dir. Kəlbəcər-İstisu arası isə Tərtər çayı boyunca uzanan maşın yolu ilə 25 km-dir. 1940-cı ildə 2 sahədə (Kəlbəcər-Ağdərə, Kəlbəcər-İstisu) İstisu-Tərtər yolu çəkilmişdi. Kəlbəcər rayonundakı İstisu mineral su bulağı təbiətingözlə hədiyyəsidir. Öz kimyəvi tərkibi və fiziki xüsusiyyətlərinə görə, bu sular dünyada

məşhur olan Karlovı-Varı bulaqlarının (Çexoslovakiya) eynidir və bəzi xüsusiyyətlərinə görə dünyada yeganədir. O, zamanın ən körkəmli kimyaçı alimi E.E.Karstenski Kəlbəcər ərazisindəki mineral suları yoxladıqdan sonra İstisuyun müalicəvi əhəmiyyətini daha yüksək (hətta Karlovı-Varıdan da yüksək) qiymətləndirmiş və bu müalicə otağının təkcə bu əraziyə, Azərbaycana, SSRİ-yə deyil, dünyaya şöhrət gətirəcək bir mənbə olduğunu göstərmişdir.

Bu mineral bulaqların suyu müalicə məqsədilə içilir və ondan vanna kimi istifadə edilir. İstisu müalicə mərkəzində mədə-bağırsaq xəstəliyinə, maddələr mübadiləsi pozğunluqlarına, sinir sistemi, hərəkət orqanları və ginekoloji, uroloji xəstəliklərə tutulanlar müalicə olunurdular. İstisu mineral bulaqlarının suyundan alınan duzlar xronik qəbizlik, qaraciyər, öd kisəsi, qastrit və s. xəstəliklərin müalicəsində işlədilir.

İşğal ərazilərində ümumilikdə 6810 çarpayısı olan 102 xəstəxana, əhaliyə ambulatoriya-poliklinika yardımını göstərən 239 müalicə müəssisəsi və bütün tibbi avadanlıqlar ermənilər tərəfindən məhv edilmişdir. Tibb müəssisələrində 1453 nəfər bütün ixtisaslardan olan həkimlər və 6160 orta tibb işçiləri fəaliyyət göstərirdi.

Bu sahədə fiziki infrastruktura dəymiş zərərlər və itkilər inzibati rayonlar üzrə hesablamalarda (1.2. bölməsində) nəzərə alınır. İndiki halda Kəlbəcər, Füzuli, Cəbrayıl və Ağdam rayonları üzrə bu sahədə zərər 672 221 962 manat həcmindədir. Bu istiqamətdə hesablamalar davam etdirilir.

İşğal ərazilərində 799 ümumtəhsil, 288 məktəbəqədər, 11 ilk peşə ixtisas, 9 orta ixtisas müəssisələri, 787 klub, 880 kütləvi kitabxana və bu müəssisələrdə olan külli miqdarda avadanlıqlar və təhsil vasitələri ermənilər tərəfindən məhv edilmişdir.

2.4. İqtisadi sahədə dövlətə dəymiş zərərlərin müəyyən edilməsi.

Ermənistanın silahlı təcavüzü nəticəsində işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində 900-dən artıq yaşayış məntəqəsi (şəhər, qəsəbə, kənd və s.), ümumi sahəsi 9,1 mln m² olan 150 minə yaxın yaşayış evi və mənzil, 4 366 sosial-mədəni obyekt, 7 000 ictimai bina, 2 389 sənaye və kənd təsərrüfatı obyekt, 1 025 məktəb, 855 uşaq bağçası, 927 kitabxana, 1510 mədəniyyət müəssisəsi, 173 sənaye obyekt, 122 tikinti obyekt, 3225 ticarət obyekt, 1 562 ictimai-iaşə, 1 251 xidmət obyekt, 3 472 sosial obyektlər, 4 sanatoriya-müalicə kompleksi, 798 səhiyyə müəssisəsi, o cümlədən 695 xəstəxana və digər tibb müəssisəsi, 598 rabitə obyekt, dağıdılaraq məhv edilmişdir. Bundan əlavə, 5 198 km avtomobil yolu,

348 körpü, 286 km dəmir yolu xətti, 116 dəmir yolu körpüsü, 224 su anbarı, 7 568 km su xətti, ümumi uzunluğu 240 km olan kanalizasiya xətləri, 2 000 km qaz kəməri xətti, 34 ədəddən çox qaz paylayıcı qurğuları, 76 940 km elektrik xətti, 2 500 ədəd transformator, 35 min nömrəlik telefon stansiyaları və s dağıdılmışdır.

Eyni zamanda 4 aeroport, Bakı-Ağdam və Horadiz-Ordubad dəmiryolu xətləri, Bakı-Stepanakert-Naxçıvan qaz kəməri və s. işğal olunmuş ərazilərdə qalmışdır.

İşğaladək fəaliyyət göstərən sənaye sahələri respublika iqtisadiyyatında mühüm yer tuturdu. Burada yeyinti, yüngül, tikinti materialları sənaye sahələri güclü inkişaf etdirilmişdi. Göstərilən sahələrin bu regionda inkişafına güclü kənd təsərrüfatı, zəngin yerli təbii ehtiyatlar müsbət təsir göstərirdi. İşğal edilmiş ərazilərin sənaye sahələrindən ən güclü inkişaf edənləri yerli əhalinin ərzaqla təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən yağ-pendir, şərabçılıq və qismən də yüngül sənaye sahələri idi. DQMV-nin sənayesi tərkibi və inkişaf səviyyəsinə görə keçmiş Azərbaycan SSR-nin iqtisadi regionları arasında Abşeron, Gəncə- Qazax və Naxçıvan MR-dən sonra olmaqla dördüncü yeri tuturdu. İşğal olunmuş rayonların sənaye potensialı əsasən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ərazisində

cəmlənmişdi. Sayca ən çox sənaye və tikinti müəssisələri bu vilayətin ərazisində yerləşdirilmişdi. İşğal altında olan rayonların bütün sənaye məhsullarının 40%-ə qədəri və yaradılmış əsas fondların 18,7%-i bu vilayətin və sənaye məhsulunun 5%-i, əsas fondlarının isə 41%-i Füzulivə Ağdam rayonlarının payına düşürdü.

Azərbaycanın 1988-ci ildə ümumi sənaye məhsulunun 2,7 faizi, əsas fondların isə 3,4 faizi işğal altında olan rayonların payına düşürdü. İşğal olunmuş rayonların ayrı-ayrı sənaye məhsullarına görə Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən əvvəl Azərbaycan Respublikası üzrə xüsusi çəkisi belə idi: divar materialları - 11,0%, tikinti əhəngi - 7,8%, tikinti materialları - 3,0%, ayaqqabı - 11,0%, ət-5,0%, konservlər - 6,9 %, inək yağı - 25,2%, şərab materialları - 35%, xam ipək - 13,5%, yun - 19.3%, mineral su - 15% və s. Həmin rayonlarda İstisu və Turşsu mineral su qablaşdırma müəssisələri, Dağlıq Qarabağ və Ağdamdakı mərmər, mişar daşı zavodları, çoxlu keyfiyyətli və hətta keçmiş SSRİ-də məşhur olan “Ağdam” tipli şərablar və digərlərini istehsal edən şərab zavodları, yağ-pendir müəssisələri, toxuculuq və ayaqqabı fabrikləri, Qarabağ İpək Kombinatı və s. fəaliyyət göstərirdi. Bakıdakı müəssisələrinin 50-dən çox yeni filialı işğal olunmuş ərazilərdə qalmışdır.

Bu sahədə fiziki infrastruktura dəymiş zərərlər və itkilər inzibati rayonlar üzrə zərərin miqdarı 66 145 598 955 manatdır.

İşğal altında olan Yuxarı Qarabağ zonası Azərbaycanın iri kənd təsərrüfatı regionu idi. Əlverişli dağarası və dağətəyi düzənlikləri və hamar səthi yayları olan və yaxşı rütubətlənən Kiçik Qafqazın işğal olunmuş hissəsi kənd təsərrüfatının bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrinin inkişafına geniş imkanlar yaradır. Kənd təsərrüfatının tərkibində taxılçılıq, yem istehsalı, üzümçülük, tütünçülük, kartofçuluq, pambıqçılıq, ətlik-südlük heyvandarlıq və xüsusilə qoyunçuluq daha üstün yer tuturdu. Yuxarı Qarabağın qədimdən inkişaf etdirilən üzümçülük sahəsinə

70-ci illərdən sonra daha böyük diqqət yetirildi. Üzümçülük və şərabçılığın inkişafı ilə bağlı olaraq yeni texnikası və şərab zavodları olan ixtisaslaşdırılmış iri sovxoz-zavodlar yaradıldı. Regionda yeni əmtəlik məhsul kimi inkişaf etdirilən sahələrdən biri də tütünçülük idi.

Ermənistanın təcavüzü nəticəsində həmin ərazidə fəaliyyət göstərən bir çox kənd təsərrüfatı müəssisələri, o cümlədən, kolxozlar, sovxozlar, təsərrüfat birlikləri və aqrofərmalar öz fəaliyyətlərini dayandırdılar. Beləliklə də, işğal olunmuş ərazilərdə 1988-ci ildən qalan 311 kənd təsərrüfatı müəssisəsi, o cümlədən 145 yeni yaradılmış və müasir texnika ilə təchiz olunmuş üzümçülük-şərabçılıq sovxozları və xüsusilə, məşhur Qarabağ cins-cıdır atları yetişdirən Ağdam atçılıq sovxozu, 319 kolxoz və 92 sovxoz ermənilər tərəfindəndə qaldırılmışdır.

Kənd təsərrüfatının maddi texniki bazasını təşkil edən və fermerlərin hazırkı qiymətə satın almaq imkanları olmayan 1365 avto-qoşqu nəqliyyatı və 3425 müxtəlif əkin və qoşqu troktorları, taxıl və pambıq yığan kombayınlar və s. çıxarıla bilmədiyindən işğal ərazilərində qalmışdır.

Cədvəl 2.12.

İşğal olunmuş rayonların kənd təsərrüfatı müəssisələri və onların texnikası (1988-ci il məlumatı)

s/s	İşğal olunmuş rayonlar	Kənd təsərrüfatı müəssisələri	O cümlədən			Avto - nəqliyyat	Traktorlar
			Sovxozlar	Kol xozlar	Təsərrüfatlar arası müəssisələr		
1	2	3	4	5	6	7	8
1	DQMV	99	43	49	7	800	2254
2	Laçın	30	28	-	2	60	70
3	Kəlbəcər	37	4	30	3	28	32
4	Ağdam	34	1	10	6	257	392
5	Füzuli	44	25	15	4	94	265
6	Cəbrayıl	24	7	14	3	77	145
7	Qubadlı	25	10	12	3	-	109
8	Zəngilan	18	10	5	3	49	158
	Cəmi:	311	145	135	31	1365	3425

İşğal olunmuş ərazilərdə 29 suvarma sistemləri, 26 ədəd baş qurğu, 1202 km uzunluğunda 112 təsərrüfatlararası kanal, kanallar üzərində 713 qurğu, 5580km uzunluğunda daimi daxili təsərrüfat suvarma kanalları, 84 ədəd nasos stansiyaları,

74,4 km drenaj şəbəkəsi, Mil-Muğan su qovşağı, Tərtərçayın sağ sahil kanalı və s. işğal altındadır və sıradan çıxarılmışdır.

«Azərsutəchizatı» konserninin Zəngilan Təsərrüfathesablı Tikinti Sahəsinin rəisi İlman Babayevin məlumatında bildirilir ki, 1993-cü ilin oktyabrında Zəngilan rayonu işğal edildikdən sonra 17 noyabr 1993-cü ildə idarənin rəisi İlman Babayev, mühasibi Kamil Qurbanov, mühəndisi Mübariz Rəsulov, mexaniki Mürvət Qurbanov, anbar müdiri Eldar Qurbanov, həmkarlar ittifaqı yerli komitəsinin sədri Səlim Cəfərov və sahə rəisi Feyruz Əhmədovun iştirakı ilə Zəngilan rayonunda işğal altında qalmış, idarənin istismar sahəsinə aid olan əsas vəsaitləri sənədləşdirilmişdir. Şərifan, Qaraqoyunlu, Aşağı Yeməzli, Rəbənd nasos stansiyaları, Alıbəyli, Məmmədbəyli, Qıraq Müşlan, Orta Yeməzli, İsgəndərbəyli, Cahangirbəyli, Malatkeşin, Vənətli, Çöpədərə su anbarı və 154724 km uzunluğunda boru kəmərlərinin ümumi balans dəyəri həmin dövrün qiymətləri ilə 70.783.700 (yetmiş milyon yeddi yüz səksən üç min yeddi yüz manat) olmuşdur.

Azərbaycan SSR-də istehsal edilən taxılın 14,3%-i, üzümün 31,5%-i, ətin 14,5%-i, südün 17,1%-i, yunun 19,3%-i və baramanın 17%-i işğal olunmuş rayonların payına düşürdü. Bu ərazilərdə ekoloji cəhətdən olduqca təmiz və keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları yetişdirilirdi.

Ermənistan təcavüzü işğal olunmuş ərazilərin yüksək inkişaf etmiş heyvandarlıq sahələrinə daha ciddi ziyan vurmuşdur. Belə ki, Azərbaycan SSR dağ rayonlarının sosial-iqtisadi geriliyini aradan qaldırmaq məqsədi ilə həmin ərazilərə böyük həcmdə vəsait yönəldilmiş, vergilərin həcmi azaldılmış, şəxsi həyətyanı təsərrüfatlar inkişaf etdirilmişdi. Bütün bu tədbirlər işğala məruz qalmış dağ rayonlarında heyvandarlıq sahələrinin güclü inkişafına səbəbolmuşdu.

Azərbaycan rayonlarının qəfildə və bir-birinin ardınca zəbt edilməsi müharibə zolaqlarından mal-qara sürülərinin qabaqcadan çıxarılmasına imkan vermədi, kiçik qruplarla çıxarılan heyvanlar isə yol boyu aclıq və susuzluqdan tələf oldular.

1989-cu ildən başlayaraq Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğal olunması nəticəsində 645,5 min ha kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar, 185,5 min ha əkin yerləri, 40 min ha bar verən cavan üzüm plantasiyaları sıradan çıxarılmış,

hər il orta hesabla 79,4 min ton taxıl, 20,5 min ton pambıq, 324, 3 min ton üzüm, 23,5 min ton kartof vəs. kimi bitkiçilik məhsulları işğal nəticəsində toplanmamış, 313,1 min başdan çox iri buynuzlu mal-qara, o cümlədən 111, 2 min baş inək və camış, 1 milyon 98 min qoyun və keçi qarət edilmiş, həmçinin 20 min ton ət, 75,5 min ton süd, 846 ton illik heyvandarlıq məhsulları itirilmişdir.

Azərbaycanın yay otlaqlarının 70%-i işğal zonasında qalmışdır. Azərbaycan özünün ərazi bütövlüyü şəraitində ümumdaxili məhsulda kənd təsərrüfatı sektorunun payı daha çox idi. O zaman da bunun əsas səbəblərindən biri Qarabağ və Qarabağətrafi regionların kənd təsərrüfatı məhsulları, bitkiçilik və heyvandarlıqla bağlı daha məhsuldar olması ilə bağlı idi. Torpaqlarımızın Ermənistan tərəfindən işğalı Azərbaycanın ümumdaxili məhsulunun strukturunda da öz mənfi təsirini göstərmişdir. İşğaldan əvvəl kənd təsərrüfatının ümumdaxili məhsulda payı 20 faiz idisə, hazırda bu rəqəm 5,3 faizə düşüb. Bunun əsas səbəblərindən biri Azərbaycanın məhsuldar və rəqabətli kənd təsərrüfatı məhsullarının emal sənayesinin işğal nəticəsində zəifləməsi olub.

İşğal olunmuş ərazilərimiz həm də baramaçılıq zonası idi. Ağdamda ipək qurdunun yetişdirilməsi istiqamətində xeyli potensial var idi və işğal faktoru nəticəsində o potensialı itirdik. Hətta Şəki İpəkFabriki həm Şəki, həm də Qarabağ baramaçılıq sahəsinin emalı ilə məşğul olurdu. Ağdamın işğalı bu böyük bir emal müəssisəsinin dayanmasına səbəb oldu, həmçinin ölkənin digər bölgələrində də işsizliyə gətiribçıxardı”.

İşğal olunmuş ərazilərin əsasən dağlıq və dağətəyi zonalardan ibarət olmasını nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, həmin zonalar üçün ən qeyri-məhsuldar bitki taxıldır. Qeyd olunan ərazidə hər il orta hesabla 700 min ton taxıl istehsal edilə bilər ki, cari qiymətlərlə onun dəyəri 200 milyon manata bərabərdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, işğal altında olan torpaqlarda daha məhsuldar və rentabelli bitki növlərinin yetişdirilməsi üçün əlverişli təbii iqlim şəraiti və vərdişlərmövcuddur.

Kənd təsərrüfatında istifadə olunan aqroiqlim ehtiyatlarının göstəriciləri olan ümumi günəş radiasiyası, fotosintetik-fəal radiasiya, günəş parıltısı saatlarının miqdarı, atmosfer yağıntıları və vegetasiya dövrünün termik ehtiyatları baxımından

respublikamız, kənd təsərrüfatı istehsalında xüsusi əhəmiyyəti olan böyük bioiqlim potensialına malikdir.

III Fəsil. İşğal nəticəsində yaranan sair itkilərin müəyyələşdirilməsi.

3.1. İşğal nəticəsində yaranan məhrumiyyətlərə görə dəyən zərərlərin qiymətləndirilməsi.

Hərbi münaqişələr nəticəsində dəyən mənəvi zərərlərin ölçülməsi mümkün olduqda dolayı və uzunmüddətli itkilər hesablanır. Dolayı və gələcəkdə baş verəcək təsirlərin ehtimalı və yarada biləcəyi orta və ya proqnozlaşdırılmış xərclər qiymətləndirilir. Məsələn, zorakılığa məruz qalmış uşaqların ali təhsil almaması səbəbindən itirdikləri qazanc müqayisə əsasında qiymətləndirilə bilər.

Bu zaman təhsil müddətində qazanclar, təhsil haqqı kimi əks amillər çıxıla bilər. Başqa bir variantda birbaşa və dolayı təsirlərin nisbəti müəyyən edilməklə dolayı təsirlər qiymətləndirilə bilər.

Münaqişələr nəticəsində yaranan zərərlərin kifayət qədər məlumat bazası olduğu halda kəmiyyət qiymətləndirilməsi də aparıla bilər. Belə ki, işğal nəticəsində qaçqın (köçkün) həyatı yaşayan insanların nə qədər az qazanc əldə etdikləri və onların sosial müdafiəsi üçün xərclənən büdcə vasitələrini müəyyən etməklər.

İşğal nəticəsində dəyən zərərin qiymətləndirilməsində ilkin mərhələzərərçəkənlər arasında sorğunun keçirilməsi ol bilər.

Sorğu zamanı respondentlərin güc tətbiqi ilə bağlı dəymiş zərərin məbləği barəsində fikri öyrənilir. Bu sorğular üç növ olur:

1. *Seçmə üsul* -respondentlərdən güc tətbiqinin nəticələrini qiymətləndirmək və ya hər hansı arzu olunan nəticəyə nail olmaq üçün nə qədər pul xərcləməyə hazır olduqlarını bildirmələri xahiş olunur.

2. *Hedonik* – faktiki davranış məlumatları əsasında güc tətbiqinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi. Məsələn, güc tətbiq olunan ərazilərdə və normal ərazilərdə yerləşən əmlakın dəyəri arasındakı fərq müəyyən edilir (sərhədyanı və

müharibə zonasında yerləşən əmlakın qiymətləndirilməsində istifadə olunabilir).

3. *Həyatın dəyəri* - respondentlərdən öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün nə qədər əlavə xərc çəkməyə hazır olduqları barəsində soruşulur.

Rəsmi sənədlərdə işğal edilən ərazilər 20 %-ə qədər göstərsə də işğal zonasına yaxın yaşayış məntəqələrində normal həyat şəraitinin və təsərrüfatla məşğul olmaq imkanlarının olmadığını nəzərə alsaq demək olar ki, hazırda Azərbaycan ərazisinin 25 %-ə qədəri erməni təcavüzünün nəticələrini öz üzərində hiss etməkdədir.

Ermənistanın təcavüzü Azərbaycan üçün, hər şeydən əvvəl, böyük insan itkiləri və iztirabları ilə müşayiət olunan ciddi problemlər yaratmışdır. İşğaldan sonrakı ilk illərdə məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin pis olması, əhalinin təbii artımının azalmasına və uşaqların ölümünün artmasına səbəb olmuşdur. Ümumiyyətlə işğal nəticəsində 1 milyondan artıq Azərbaycan vətəndaşı qaçqın və məcburi köçkün həyatı yaşamağa məcbur olmuş, 20 min nəfər həlak olmuş, 50 min nəfər əlil olmuş, 4, 51 min nəfər (1 iyul 1992 – ci il tarixinə) əsir və itkin düşmüşdür. Nəticə etibarilə qeyd olunan tarixə 75 min nəfərə yaxın Azərbaycan vətəndaşı ölkənin sosial - iqtisadi həyatında aktiv iştirakdan məhrum olmaqla yanaşı dövlət büdcəsinə və bir sıra büdcədən kənar fondlara külli miqdarda əlavə vəsait xərcləri obyektinə çevrilmişlər.

Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazilərini işğal etməsi vaxtilə həmin ərazilərdə yaşayan əhalinin demografik göstəricilərinə də öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, işğaldan sonrakı ilk illərdə məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin pis olması əhalinin təbii artımının azalmasına və uşaq ölümünün artmasına səbəb olmuşdur. Statistik rəqəmlərin təhlili göstərir ki, 1998-1999-cu illərdə bütün işğal olunmuş rayonlar üzrə hər min nəfərə görə təbii artım 11,2-22,6 nəfər, Cəbrayıl, Qubadlı, Ağdam və Zəngilan rayonlarında isə 16,9-22,6 nəfər azalmışdır. Azərbaycan hökumətinin qaçqınların və məcburi köçkünlərin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və sağlamlığının qorunması istiqamətində apardığı məqsədyönlü siyasətin uğurlu nəticələrinə baxmayaraq hələ də bu sahədə müsbət nəticələr əldə etmək çətindir ki, bu da Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin

Azərbaycan ailələrinə və vətəndaşlarına vurduğu mənəvi, psixoloji zərbələrin və gətirdiyi sosial- iqtisadi problemlərin nəticəsidir.

Ermənistanın işğal etdiyi rayonlardan olan əhalinin yaşayış şəraiti pisləşdiyinə görə onları arasında təbii artım kəskin sürətdə aşağı düşmüş, uşaq ölümü artmışdır. Bunu sabit il hesab olunan 1989-cu illə 1998-ci ilin müqayisəsi aydın göstərir. İşğal olunmuş rayonların hamısında 1989- 1998-ci illər arasındakı dövrdə doğum kəskin sürətdə aşağı düşmüş, ölüm qismən artmış və təbii artım hər 1000 nəfərə görə həddən çox azalmışdır. Bu azalma (hər 1 000 nəfərə görə) rayonların hamısında 11, 2 - 22,6 nəfər arasında olmuşdur. Göstərilən illərdə Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan və Ağdam rayonları əhalisinin məskunlaşdıqları yeni yerlərdə təbii artım daha çox aşağı düşmüşdür. (16,9 - 22,6 nəfər arasında). İşğal olunmuş rayonların hamısında demoqrafik göstəricilər orta respublika səviyyəsindən aşağı olmuşdur.

İşğal olunmuş rayonlarda əhalinin təbii artımının aşağı düşməsinin başlıca səbəbləri sosial və iqtisadi şəraitin həddən artıq ağır olması, dağ və dağətəyi zonalarının yaşayış şəraitinin düzən yerlərdəki isti iqlimə uyğunsuzluğu vəs.-dir.

Qaçqın və köçkünlərin ən ağır problemlərindən biri də onların işlə təmin olunması ilə bağlı çətinliklərdir. Azərbaycan Respublikası Qaçqınlar Komitəsinin verdiyi məlumata görə 1999-cu ildə 301 359 nəfər və əmək qabiliyyətli qaçqın və məcburi köçkün olmuşdur, onların 196 380 nəfəri yaxud ümumi əmək ehtiyatlarının 65,2 % -i uzun müddət işsiz qalmışdır.

Uzun müddət ərzində məcburi köçkünlərin 74 min nəfəri lazımi şəraiti olmayan çadır şəhərciklərində, 99 min nəfəri quraşdırılmış evlərdən ibarət qəsəbələrdə, 17,5 min nəfəri ictimai binalarda, məktəblərdə, uşaq bağçalarında və yataqxanalarda, 20,2 min nəfəri qohum evlərində, qalanları zəbt olunmuş mənzillərdə, yarımcıq qalmış tikililərdə, fermalarda, yük vaqonlarında və sadəcə olaraq, yol kənarlarında məskunlaşmışdılar ki, heç bir normal istilik, elektrik enerji təchizatı, sanitariya-gigiyena şəraiti olmayan belə qaçqın məskənlərində doğulan uşaqların, onların valideynlərinin sağlamlığı daimi təhlükə altındadır.

Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunun böyük hissəsinin işğalının davam etməsi əhali coğrafiyasının bütün struktur elementlərinə güclü təsir göstərir. Artıq 1990 – cı illərdən başlayaraq azərbaycanlılar, Qarabağın dağlıq və dağətəyi rayonlarından kütləvi şəkildə köçürülmüş, onların kənd və qəsəbələri yandırılmış, Xocalı soyqırımı və digər ağır faciələrə məruz qalmışlar. Hal-hazırda Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan Respublikası ərazilərində yalnız ermənilərdən ibarət monomilli tərkibli əhali yaşayır. Belə vəziyyət regionun milli tərkibi, demoqrafiyası və s. göstəricilərinə mənfi təsir göstərir.

Beynəlxalq hüquq prinsiplərinə, BMT və ATƏT-in qərar və qətnamələrinə məhəl qoymayan və dünya dövlətlərinin də məsələyə biganəliyi ucbatından cəzasını hələ də almayan işğalçı Ermənistan dövləti bu gün də dünya tarixində misli görünməmiş irticaçılıqla məşğuldur.

İşğal prosesinin davam etməsi Azərbaycan Respublikasına vurulmuş zərərin ilbəlil artmasını şərtləndirir. Bu da əsasən işğal ərazilərində olan təbii-iqtisadi potensialdan məhrumiyyətlər hesabına itkilərin və qaçqın və məcburi köçkün həyatı yaşayan əhəlinin sosial təminatı ilə bağlı dövlət xərclərinin artması, beynəlxalq normalara zidd olaraq erməni silahlı qüvvələrinin atəşkəs rejimini pozması və bunun da əlavə insan itkiləri, yaşayış evlərinin, kənd təsərrüfatı texnikasının zədələnməsi, eləcə də becərilmiş məhsulun bir hissəsinin sahələrdə toplanılmamış qalması ilə nəticələnməsi hesabına baş verir.

Aparılan sosioloji tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, hələ keçən yüzilliyin sonlarında turizm sahəsindən dünyada əldə olunan gəlirin həcmi ABŞ dolları ilə 450 milyardı ötüb keçmişdir. Onun inkişafının orta illik artım faizi isə 4,3 faizdən çox olmuşdur. Bunun əsassəbəbləri insanların dünyanın öyrənilməsinə artan tələbatı, əhəlinin həyat səviyyəsinin artması, nəqliyyatın, texnologiyaların, o cümlədən informasiya kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı, qloballaşma və s.-dir.

Hazırda Qarabağda turizm, iqtisadi inkişaf proqramının əsas sahələrindən biri təşkil edir. Qondarma “DQR”-nin “turizm idarəsinin məlumatlarında son illər turizm sahəsinin inkişafına dövlət investisiyalarının artırıldığını bildirilir. Xaricdə

yaşayan erməni sahibkarlar, o cümlədən əsl qarabağlı biznesmenlər tarixi abidələrin bərpasına maddi yardım göstərir, Qarabağda yeni mehmanxanalar tikirlər.

1992-ci ildə təsis edilmiş “Hayastan” Ümumerməni Fondu Dağlıq Qarabağda kommunikasiyaların tikintisini maliyyələşdirir. Fond xarici erməni diasporunun xeyriyyəçiliyi nəticəsində fəaliyyət göstərir. Dağlıq Qarabağa səyahət edənlərin coğrafiyası da genişlənməkdədir. Tanınmamış “respublika”nın “Xarici İşlər Nazirliyi” konsulluq xidmətinin məlumatına əsasən, hazırda Qarabağa səyahət edən Ermənistan vətəndaşlarının sayı xaricdən gələnlərin 40 faizini təşkil edir. MDB ölkələrindən başqa, Dağlıq Qarabağa Avropa İttifaqı, Amerika, Asiya, Afrika ölkələrindən səyahət edirlər. Son iki ildə İrandan gələnlərin sayı artıb. Xankəndidə tikilən yeni hava limanının işə buraxılması isə Qarabağda turizmin daha da inkişaf edəcəyinə dair ermənilərin ümidləri artırmışdı.

3.2.İşğal olunmuş ərazilərdəki tarix və mədəniyyət abidələrinə dəymiş zərərlərin qiymətləndirilməsi.

İşğal olunmuş ərazilərdəki daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin beynəlxalq qiymətləndirmə standartlarına uyğun qiymətləndirilməsi və standartlaşdırılması abidənin qorunması və ya ondan istifadə zamanı münaqişə tərəfləri arasında məsuliyyəti artırır və tarix, mədəniyyət abidələrinə dəymiş zərərləri müəyyənləşdirir. Eyni zamanda abidələrin tarixi baxımından hansı dəyərlərə malik olmasının müəyyənləşdirilməsi, bu barədə ictimaiyyətin məlumatlandırılması abidələrin işğaldan sonrakı dövrlərdə qorunması, bərpası və icarəyə verilməsi zamanı, mövcud problemləri aradan qaldırır və abidənin mühafizəsi işlərində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Münaqişə davam etdiyi dövrdə tarix və mədəniyyət abidələrinə dəyən zərərlərin müəyyənləşdirilməsi üçün qiymətləndirmə prosesinin başlanması bu abidələrin tamamilə dağıdılıb məhv edilməsinin qarşısını alabilir.

Məlumdur ki bir çox xarici ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da işğal altında olan mədəni dəyərlərin, yəni daşınan və daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinə dəyən zərərlərin qiymətləndirilməsi mexanizmi yoxdur. Daşınan və ya daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin beynəlxalq standartlara uyğun qiymətləndirilməsi, Azərbaycan təcrübəsində yenidir. Lakin ərazisinin 20%-i işğal altında olan bir ölkənin düşmən dövlət tərəfindən işğal olunmuş ərazilərindəki milli mədəni irsinə, daşınan və daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinə dəyən zərərlərin beynəlxalq standartlara uyğun qiymətləndirilməsi günümüzün təxirəsalınmaz tələblərindən biridir.

Azərbaycanda tarix və mədəniyyət abidələrinin beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə qiymətləndirilməsinin əsas məsələləri bunlardır:

- qiymətləndirmə bazasının seçilməsi,
- abidəyə dəyən zərərin bazar dəyərinin müəyyənləşdirilməsi,
- abidənin tarixiliyinin müəyyənləşdirilməsi,
- abidənin ornamental quruluşuna dəyən zərərin müəyyənləşdirilməsi,
- icarə hüquqlarının bazar dəyərinin müəyyənləşdirilməsi,
- Azərbaycanın qanunvericiliyinə uyğun olan bazar dəyərinin razılaşdırılması,
- mövcud istifadənin dəyəri.

Beynəlxalq Qiymətləndirmə Standartlarının əsas xüsusiyyətlərindən biri Avropa və digər dünya ölkələrinin qanunvericiliyinə uyğun olan mühasibat hesabatlarının tərtibi üçün yerinə yetirilən qiymətləndirməyə istinad edilməsidir. Eyni zamanda bu standartların qiymətləndirmənin digər məqsədlərinə də şamil olunmasının mümkün lüyü göstərməlidir. Həmin standartlar digər dövlətlər üçün tövsiyyə xarakteri daşıyır və qiymətləndirmənin yerinə yetirilməsi üçün istiqamət göstəricisi rolunu oynayır.

Abidənin qiymətləndirilməsi abidənin mühafizəsinin gücləndirilməsi və sığortalanması üçün qərar qəbul etməyə əsas verir. Hazırda dünyada münaqişə ərazilərindəki daşınan və ya daşınmaz milli-mədəni dəyərlərin, yəni tarixi, mədəni, bədii və digər xüsusi əhəmiyyətə malik abidələrə dəyən zərərlərin qiymətləndirilməsi məsələsini həll etmək qarşıda aktual məsələ olaraq durur.

Daşınmaz əmlakın dəyərini qiymətləndirmək üçün abidə haqqında mövcud olan məlumatların toplanıb analiz edilməsi, abidənin qiymətləndirilməsi istiqamətində ən əsas şərtlərdən biridir. Qiymətləndirmə zamanı abidənin mövcud vəziyyətinin öyrənilməsi, abidəyə dəyən zərər barədə nəticə çıxarmağa əsasverər.

İşğal altındakı tarix və mədəniyyət abidələrinin qiymətləndirilməsi metodologiyası Azərbaycan praktikasında ilk dəfədir ki həyata keçirilir. Abidələrin qiymətləndirilməsi Beynəlxalq Qiymətləndirmə Standartlarına uyğun aparılır. Təbii ki, müharibə amili işğal altındakı ərazilərdəki abidələrin qiymətləndirilməsinə mane olur. Bununla əlaqədar qiymətləndiricilər belə olan hallarda abidənin daxili və ya xarici interyerində bədii- obraz keyfiyyətinin mürəkkəbliyini müəyyənləşdirmək üçün onun memarlıq xüsusiyyətləri və tikinti üslubu üzərində təhlillər aparır, xarici ölkə arxivlərini və digər informasiya mənbələrini araşdırır, eləcə də kosmosdan müşahidələr aparmaqla öz məqsədlərinə nail olurlar.

Sirr deyildir ki, işğal altındakı ərazilərdə mədəni irs potensialının əsasını arxeoloji abidələr təşkil edir. Ona görə belə abidələrin çoxluğu onların xüsusi ümümləşdirmə və sistemləşdirmə yolu ilə tədqiqini tələb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, işğal altındakı ərazilərdə arxeoloji abidələr ermənilər tərəfindən xüsusi qəddarlıqla istismaraməruzqaldığından onların bir çoxu tamamilə məhv edilərək artıq coğrafi xəritədən silinmişdir. Buna misal olaraq Xocalı rayonundakı Xocalı, Əsgəran və Xankəndi, Ağdam rayonundakı Kültəpə, Füzuli rayonundakı Qarabulaq, eləcə də Laçın və Kəlbəcər rayonları ərazilərindəki onlarla kurqan ermənilər tərəfindən tamamilə dağıdılmışdır.

Gəldiyimiz ümumi qənaətə görə, beynəlxalq qiymətləndirmə standartlarına uyğun olaraq, arxeoloji abidələrin dəyərinin hesablanması üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

$$D = Dan (K0 + K1 + K2 + K3)$$

Burada Dan- analoq arxeoloji abidələrin dəyəri, yaxud bərpa dəyəri, K0 - aşağıdakı kəmiyyətlərlə ölçülən mühafizə əmsəlidir:

- obyekt qeydiyyat alınmamışdır;
- obyekt müvəqqəti qeydiyyat alınmışdır;

- 5- obyekt pasportlaşdırılmışdır;
- 100- obyekt muzeyləşdirilmişdir. Təsdiq olunmuş mühafizə zonası sərhədlərində şəhər mədəni təbəqəsi üçün də əmsal bu kəmiyyətə bərabər olur;
- 1000- abidə ümumdünya irs obyektidir.
- K1- tarixilik əmsalı abidənin yarandığı dövrün ideya və meyllərini özündə əks etdirir və onun hansı dövrə aid olmasını müəyyən edir. Bundan əlavə abidənin hər hansı tarixi hadisə yaxud tarixi şəxsiyyətlə bağlılığı da uçota alın bilər. Eyni zamanda abidənin tarixi, monumental və tətbiqi incəsənət, eləcə də, maddi-mədəniyyət nümunəsi olması aşkar edilə bilər;
- K2- arxeoloji abidənin materialını uçota alan əmsaldır. Abidənin materialı aşağıdakıları müəyyən edir:
 - Obyektin yaradılmasında funksional məsələlərin həlli, tipoloji tərəqqinin özəksini tapması, konstruktiv və həcm həllinin səmərəliliyi;
 - Obyektin bu və ya digər ustanın, memarın yaradıcılıq irsinə mənsubluğu;
 - K3- arxeoloji abidənin yerləşdiyi ərazini uçota alan əmsaldır. O bəşəriyyətin yaranması və yaşaması yerini müəyyən edir.

Arxeoloji abidələrin tarixiliyi və dəyər göstəricilərini uçota alan əmsalların müəyyən etdikdən sonra istər-istəməz arxeoloji irsin qiymətləndirilməsinin əsasları aşkar olunacaqdır.

Bu mərhələdən sonra ekspertlər arasında abidənin dəyərini (yaxud bərpa dəyərini) müəyyənləşdirilməsi barədə sorğu aparıla bilər. Ekspert qismində əsasən arxeoloqlar, tarixçilər, memarlar, dizaynerlər, bərpaçılar, qiymətləndiricilər və s. dəvət oluna bilərlər.

Qeyd ediməlidir ki, bu tip sorğuların aparılması metodundan artıq bir sıra ölkələrdə istifadə edilmişdir. Bu cür sorğular əsasən, ekspertin arxeoloji abidəyə xas olan dəyər göstəricilərini 100 ballıq şkala ilə qiymətləndirilməli olduğu anket əsasında aparılır. Belə sorğular və qiymətləndirmələr nəinki təkcə işğal altındakı abidələr, eyni zamanda Respublika üzrə arxeoloji abidələrin qiymətləndirilməsi üçün də istifadə oluna bilər. Ekspert sorğusunun nəticələri üzrə arxeoloji abidələrin dəyər göstəriciləri sxemi təqribən aşağıdakı kimi sistemləşdirilir:

Cədvəl 3.1.

№	Meyarlar	Göstəricilər	Müxtəlif dövrlər üçün əmsalların kəmiyyətləri					
			Paleolit	Mezolit	Neolit	Eneolit	Dəmir dövrü	Tunc dövrü
1	Tarixilik (K1)	-	38,0	32,0	26,0	22,0	20,0	
2	Abidənin materialı	Təbii	3,0	3,0	4,0	6,0	7,0	7,0
		Ağac	5,0	5,5	6,0	8,0	9,0	9,0
		Metal	7,5	9,0	10,0	10,0	10,0	10,0
		Keramika	9,0	10,0	11,0	11,0	11,0	11,0
		Pambıq, parça, yaxud lif	10,0	12,0	13,0	13,0	13,0	13,0
		Dəri	12,0	13,0	14,0	14,0	14,0	15,0
3	Abidənin tapıldığı yaxud yerləşdiyi yer (K3)	Bakı- Abşeron	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5
		Dağlıq Qarabağ	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5
		Naxçıvan MR	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5
		Şirvan iqtisadi rayonu	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
		Laçın rayonu	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
		Kəlbəcər rayonu	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
		Zəngilan rayonu	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
		Qubadlı rayonu	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
		Ağdam rayonu	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
		Cəbrayıl rayonu	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
		Füzuli rayonu	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
		Gəncə-Qazax İqtisadi rayonu	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
		Aran iqtisadi rayonu	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
		Arazboyu iqtisadi rayonu	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
4	Yekun	100	100	100	100	100	100	100

Beynəlxalq Standartlara uyğun qiymətləndirməyə nümunə kimi belə bir misal göstərmək olar. Məsələn: ermənilərin Ağdam rayonunun Şahbulaq ərazisində

apardıqları qeyri-qanuni qazıntılar nəticəsində eneolit dövrünə aid keramik qab aşkar olunmuşdur. Bu qabı qiymətləndirmək, yəni onun dəyərini müəyyən-ləşdirməkləzımdır.

Hesab etsək ki, keramik qabın bazar qiymətləri ilə bərpa dəyəri 3500 manatdır. Onda cədvəl məlumatlarını əvvəldə göstərilən düsturda yerinə qoysaq:

$$D=3500 \times (5+22+11+1,5)=138250 \text{ manat}$$

Bu hesablama əslində nəzəri və praktiki söylərin nəticələri müasir şəraitdə mütəxəsislər tərəfindən saxlanılma və istifadə predmetləri kimi müəyyən edilən xüsusiyyətlər barədə fikir yürütməyə əsas verir. Eyni zamanda ermənilərin Azərbaycan ərazilərindən qarət edib apardıqları minlərlə eksponatın da qiymətləndirilməsinə stimül yaradır.

Azərbaycanda arxeoloji abidələrin qeydiyyatı alınması və müha- fizəsi dövlət orqanlarının səlahiyyətindədir. Lakin, yüzlərlə abidə Ermənistanın işğalı altına düşdüyündən Dövlət faktiki olaraq bu abidələr üzərində nəzarət mexanizmini itirmişdir. Müasir dövrdə, yəni Beynəlxalq aləmdə arxeoloji abidələr üçün ümumi qəbul edilmiş terminologiya formalaşmışdır ki, onun da əsasını funksional və tarixi xronoloji prinsiplər təşkil edir.

İşğal altındakı arxeoloji abidələrin morfoloji tiplərinin aşkar edilməsi, onların forma və strukturunun təhlili əslində bümərhələyə qədər bir çox tədqiqatçıların işlərində nəzərdən keçirilmişdir. Əldə olunan qənaətə görə işğal altındakı arxeoloji abidələrin beynəlxalq standartlara uyğun iqtisadi qiymətləndirilməsi obyektin təsnifat əlamətlərinin bazasında bu və ya digər tipə aid edilməsinin real əsaslandırılmasından asılıdır. İşlənmiş təsnifatdan istifadə qiymətləndirmə prosesinin ilkin mərhələsi və nəticə etibarilə obyektin (onu formasının və quruluşunun) yeni təyinatına uyğunlaşdırılması gələcəkdə torpaqlar işğaldan azad edildikdən sonra Dövlətin bu sahəyə investisiya qoyuluşlarından səmərəli istifadənin əsasıdır. İşğal altındakı abidələrin hər bir tipi böyüklüyündən və ya kiçikliyiindən asılı olmayaraq müxtəlif xassəli informasiya daşıyıcısıdır. İnformasiyanın keyfiyyəti eyni zamanda saxlanılma, öyrənilmə dərəcəsi və əhəmiyyətlilik kimi subyektiv amillər müəyyən

edilir. Bu təsnifləşdirmənin köməyi ilə tarixi-mədəni irsin saxlanılması və istifadəsi üzrə mövcud beynəlxalq təcrübəni düzgün qiymətləndirmək, həmçinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində müvafiq tövsiyələr vermək mümkündür. Abidələrin Beynəlxalq Qiymət Standartlarına uyğun qiymətləndirilməsi, mövcud nəzəri təcrübə bilikləri əsasında abidələrə dəyən zərərin real qiymətləndirilməsinə xidmət edir. Eyni zamanda, yer səthinin vəziyyəti, su rejimi, külək eroziyası, hərbi münaqişələr zamanı atəş və partlayışlar, eləcə də fiziki şəxslərin müdaxiləsi nəticəsində artefaktların dəyişməsi zərərin qiymətləndirilməsinə xidmət edir.

Zərərin dəyəri əmsalların köməyi ilə qiymətləndirilir. Onun hesablanması maddi amil ilkin bazadır. O arxeoloji və ya memarlıq abidələrinin dağıdılmış hissələrinin elmi tədqiqinə çəkilən xərclər, abidənin dağıdılmasından sonra müayinə xərcləri, abidənin və ladşaftın bərpası üzrə konvensiya işlərinin, eləcə də itirilmiş arxeoloji kolleksiyaların dəyəri əsasında hesablanır.

Arxeoloji abidəyə dəyən maddi zərəri (s) müasir səviyyədə arxeoloji abidənin tam tədqiqinə çəkilən xərcləri (s1) və abidənin, həmçinin onun ladşaftının bərpası üzrə konservasiya işlərinin dəyərinin (s2) cəmi kimi hesablamaq olar:

$$S = S1 + S2$$

Ümumilikdə tarix və mədəniyyət abidələri dedikdə nə başa düşülür, tarix və mədəniyyət abidələri nədir? – suallarına cavab tapıldıqda işğal altında qalan bu abidələrə dəyən zərərlərin qiymətləndirilməsinin əhəmiyyətini və xalqın mənəviyyətinə vurulan zərərlərin həcmi nə dərəcədə böyük olduğunu dərk etmək mümkün olacaqdır.

Tarixi nöqtəyi-nəzərdən tarixi mədəni irsin tədqiqinin müasir şəraitdə mədəniyyətin inkişafında əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla abidələrin xüsusiyyətlərinin yuxarıdakı bölgələrə əsasən öyrənilməsi, o cümlədən insanın həyat fəaliyyəti mühitinin keyfiyyətini müəyyən edən bədii- obrazların tədqiqinin zəruriliyi xüsusi qeyd olunmalıdır. Bu məsələlər müasir dövrdə tarixi mədəni irs potensialını təşkil edirlər.

Memarlıq irsinin onun xassələrinin və dəyər göstəricilərinin öyrənilməsi cari dövrün əsas məsələsi olmaqla nəzəri və praktik fəaliyyətin mövcud nəticələrinin ciddi təhlilini tələb edir. Tarix və mədəniyyət abidələrinin qiymətləndirilməsinin müasir problemləri xüsusən diqqəti cəlb edir. Belə abidələrin saxlanılması və istifadəsi təcrübəsi demək olar ki, həmişə bir sıra həll edilməmiş məsələlərlə üzləşir. Bu gün həm də sübuta ehtiyac yoxdur ki, memarlıq irsindən istifadə, onun saxlanılmasının ən yaxşı üsullarından biridir.

Dünya təcrübəsində mədəni irs obyektlərinin qiymətləndirilməsi üçün əsasən xərc yanaşmasını tətbiq edirlər. Bir qayda olaraq, memarlıq abidəsinin bazar dəyərinin müəyyən edilməsi üçün aşağıdakı düsturdan istifadə təklif olunur:

$$D = Db (1 + \sum Ki) - A$$

Burada:

Db-tarixi mədəni irs obyektinin bərpa dəyəri,

Ki-tarixi mədəni irs obyektinin qiymətliliyini müəyyən edən əmsal;

B- obyektin aşınmasıdır.

Qiymətləndirmə meyarları tarix və memarlıq abidələrinin qiymətlilik göstəriciləri şkalası üzrə müəyyən edilir.

Cədvəl 3.2.

S/s	Obyektin qiymətləndirilməsi meyarları	Meyarın	
		Maksimum	Minimum
1	Obyektin tipi	5,0	3,0
2.	Obyektin tikilməsi tarixi	20,0	4,0
3.	Obyektin mürəkkəbliyi kateqoriyası	10,0	2,0
4.	Obyektin nadirliyi	20,0	5,0
5.	İtkiyə məruz qalanadək saxlanılma halında abidənin, onun hissələrinin həqiqiliyi	30,0	7,0
6.	İtkinin bərpaolunurluğu	10,0	1,5
7.	Şəhərsalma əhəmiyyətliliyi	5,0	1,0
Cəmi		100	-

Nümunə: Zəngilan rayonunda (Zəngilan qəsəbəsi) yerləşən XVII-XVIII əsrlərdə inşa olunmuş məscidin bazar dəyərinin qiymətləndirilməsi tələb olunur.

Aparılmış müşahidə, vizual baxış və texniki müayinə nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, məscidin 500 kv.m-ə bərabər hissəsi bərpa olunmalıdır. Müvafiq materiallardan istifadə və memarlıq işləmlərinin tətbiqi ilə 1 kv.m-in bərpa dəyəri 2500 manat məbləğində müəyyən edilmişdir. Beləliklə, məscidin bərpa dəyəri $Db = 500 \times 2500 \text{ manat} = 1\,250\,000 \text{ manat}$ təşkil edir.

3.3. Ətraf mühit və təbii sərvətlərə dəyən zərərin qiymətləndirilməsi.

Ermənistan tərəfindən ərazilərinin işğal edilməsi nəticəsində Azərbaycanın ətraf mühit və təbii sərvətlərinə vurulmuş zərərin miqdarı hədsiz dərəcədə böyükdür və hazırda işğal edilmiş ərazilərdəki zəngin təbii sərvətlər ermənilər tərəfindən amansızlıqla talan edilir.

Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan Respublikası əraziləri özünəməxsus geoloji quruluşu, filiz saxlayan kompleksləri, geoloji-tektonik inkişaf şəraiti, metallogenik xüsusiyyətləri və bunlarla əlaqədar müxtəlif formasiyalarda təşəkkül tapmış bir çox filiz və qeyri-filiz faydalı qazıntı yataqlarına malik olan Kiçik Qafqaz meqaantiklinoriumunun cənub-şərq hissəsini əhatə edir.

Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını zəbt etməsinin əsas səbəblərindən biri də bu ərazilərin təbii sərvətlərlə, o cümlədən qızıl yataqları ilə zəngin olmasıdır. Buna sübut isə hələ 1920-ci ildə böyük təbii sərvətlərə malik Zəngəzur quberniyasının ilhaq edilməsidir. Münbit torpaqları, sıx meşələri, qiymətli mineral və yeraltı su yataqları ilə yanaşı, Zəngəzur əyalətində bu gün də istismar edilən Qafan, Qacaran mis-molibden və Liçgivaz - Tey qızıl yataqlarını göstərmək olar.

Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan Respublikası ərazilərində ehtiyatları təsdiq olunmuş 163 müxtəlif növ faydalı qazıntı yatağı, o cümlədən: 5 qızıl, 7 civə, 2 mis, 1 qurğuşun və sink, 1 daşkömür, 6 gəc, 4 vermikulit, 1 soda istehsalı üçün xammal, 12 əlvan və bəzək daşları (obsidian, mərmərləşmiş oniks, yəşəm və s.), 10 mişar daşı, 21 üzlük daşı, 9 gil, 20 sement xammalı, 8

müxtəlif növ tikintidaşları, 6 əhəng xammalı, 10 qum-çınqıl, 4 tikinti qumu, 1 perlit, 8 pemza-vulkan külü, 16 yeraltı şirin su və 11 mineral su yatağı aşkarlanmışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə 561 yataq, təzahür və perspektivli minerallaşma sahəsi müəyyən edilmişdir.

Ermənilər 1990-cı illərin sonlarına qədər işğal edilmiş ərazilərdə azərbaycanlı əhaliyə aid mülkiyyəti, evləri, digər maddi sərvətləri talan edib satmaqla və meşələrimizi qırır məhv etməklə dolanırdılarsa, sonrakı illərdə bu talançılığın digər istiqaməti – faydalı qazıntı yataqlarının qəddarlıqla talanması geniş vüsət almışdır.

İşğal altında olan Azərbaycan Respublikası ərazilərindəki təbii mineral xammal ehtiyatlarının rəsmi talanına daha çox ABŞ, Rusiya, Kanada, İsveçrə, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, İspaniya, Hollandiya və digər dövlətlərdən 30-a yaxın şirkət cəlb edilmişdir ki, onlardan da ən böyüyü "STERLITE GOLD LTD" və "Base Metals" - dir.

Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan Respublikasının ərazilərində 280 000 hektar meşə sahələri, o cümlədən 13197,5 hektar qiymətli meşə sahələri, 152 ədəd təbiət abidəsi və 5 ədəd geoloji-paleontoloji obyekt vardı və hazırda onlar ağır, misli görünməmiş talanla üz-üzə qalmışdır.

Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan Respublikasının ərazilərində qızıl ehtiyatlarından sonra ən çox talanan sərvətlər meşələrdir. Belə ki, Ermənistandan və xaricdən axın edən ermənilər Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və digər bölgələrdən qiymətli ağac növlərini kütləvi şəkildə qıraraq yarımfabrikat şəklində xarici ölkələrə satırlar.

Erməni işğalı altında qalan Azərbaycan Respublikasına aid meşələrdə 460-dan çox yabani ağac və kol növləri bitir ki, bunların da 70-i endemik növlərdir və dünyanın heç yerində təbii halda bitmir. Erməni təcavüzünün ilk illərindən bəri Azərbaycan Respublikasına aid meşələrdə ağaclar amansızlıqla məhv edilib xaricə

satılır. Qaraçöhrə, ayıfındığı, Araz palıdı, yalanqoz, Şərq çınarı, adi nar, meşə üzümü, Buasye armudu, pirkal, şümşə, eldar şamı, adi xurma, söyüdyarpaq armud və s. növlər uzun müddət qorunub saxlanmasına baxmayaraq bugünərmənilərin iyrənc əməlləri nəticəsində məhv olunub silinmək üzrədir.

Təbii sərvətlərin ən maraqlı və mühüm tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilən, öz bənzərsiz və diqqətəlayiq zahiri görünüşü ilə nəzəri cəlb edən mühüm estetik, elmi və əməli əhəmiyyətə malik təbiət abidələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onlar Yer in dərinliklərində və səthində müxtəlif vaxtlarda baş verən təbii hadisələrin canlı şahidləri olmaqla Yer in inkişaf tarixinin öyrənilməsində mühüm informasiya daşıyıcısı rolunu oynayır. İşğal edilmiş Azərbaycan Respublikasının ərazilərində hündürlüyü 45 metr, diametri 6-8 metrədək, yaşı 120 ildən 2000 ilədək olan pasportlaşdırılmış 145 Şərq çınarı, 3 dağdağan, 1 azat ağacı, 1 armud, 1 palıd və 1 saqqız ağacından ibarət 152 ədəd təbiət abidəsi olan pasportlaşdırılmış ağaclar qalmış və demək olar ki, məhv edilmişdir. Bu ağaclardan 10-u Dağlıq Qarabağ MV, 4-ü Ağdərə, 2-si Xocavənd, 85-i Ağdam, 14-ü Cəbrayıl, 6-sı Zəngilan. 10-u Qubadlı, 10-u Laçın və 11-i Füzuli rayonu ərazisində idi.

Təbiət abidələri xüsusi ekoloji, elmi, mədəni və estetik əhəmiyyəti olan təbiət obyektləridir, onların yerləşdiyi ərazilərdə xüsusi mühafizənin hüquqi rejimi tətbiq edilir və onların təbii vəziyyəti qorunub saxlanılır. Təbiət abidələrindən Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada elmi, mədəni və tədris məqsədləri üçün istifadə oluna bilər və onların mühafizə olunmasında əsas məqsəd elmi-öyrədici, mədəni-maarif və estetik məqsədlər üçün genefondu təbii vəziyyətdə qoruyub saxlamaqdır.

Erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş 20 %-dən çox zəngin faunası ilə seçilən Azərbaycan Respublikasının “*Qırmızı Kitabı*”na düşmüş quşların 8, balıqların 1, amfibiya və reptillilərin 3, həşəratların 8, bitkilərin isə 27 növü məskunlaşmışdır.

Azərbaycan Respublikasının 20 % torpaqları işğal olunmuşdur ki, bunun da 183 242 hektarı əkinə yararlı olmaqla 94 275 hektarı suvarılan, 46 993 hektarı çoxillik əkin sahələri, 17 736 hektarı biçənəklər, 240 519 hektarı öyrüş, 7120

hektarı dincə qoyulmuş və s. torpaqlar idi. Hal-hazırda ermənilərin istifadə etdikləri əkinlərdən başqa bütün əkin sahələri tamamilə məhv edilmişdir. Erməni işğalçılarının zəbt etdiyi rayonların ərazisində sümbülqıranlar və gəmiricilər həddən artıq çoxalmışdır. Əkilib-becərilməyən torpaqlarda yabanı bitkilər artdığından vəhşi heyvanlar, ilan, siçan, siçovul kimi gəmiricilər, ziyanverici həşəratlar həddən artıq çoxalmışdır və onlar ətraf ərazilərə, o cümlədən qonşu rayonların ərazilərinə yayılaraq təsərrüfatlara böyük ziyan vururlar. Bütün bunların müqabilində isə işğal altında olan bu nəzarətsiz ərazilərdə bəşəriyyət üçün təhlükə mənbələrindən biri olan Metsamor AES-nin radioaktiv tullantıları basdırılır, həmçinin narkotik bitkilər yetişdirilir və onların məhsulları gizli yollara xarici ölkələrə ötürülür.

Azərbaycanın işğal edilən əraziləri Ermənistan tərəfindən xarici ölkə vətəndaşlarına icarəyə verilir. Təkcə Cəbrayıl rayonunun təxminən yarısı İran vətəndaşlarına icarəyə verilib. Rayonun 93 kvadrat kilometr İrana yaxın olan hissəsi isə on illiyə bu ölkənin sərhəd qüvvələrinə icarəyə verilmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, içməli suya olan tələbat ildən-ilə artır. Beynəlxalq statistikaya əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə hər üç nəfərdən biri içməli suyun çatışmazlığından əziyyət çəkir. Xəstəliklərin 80 %-i, ölüm hadisələrinin 13 %-i içməli sudan istifadə ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasının çay sularının ehtiyatlarının 70 faizi qonşu ölkələrin ərazisindən əsas transsərhəd çaylar olan Kür, Araz və onların qolları vasitəsilə daxil olan axının payına düşür. Bu çayların suyundan kənd təsərrüfatında, sənayedə, eləcə də əhəlinin içməli su ilə təchiz olunmasında istifadə olunur.

Ayrı-ayrı mənbələrdən alınmış məlumatlara görə ermənilər bu gün də özləri istifadə etmədikləri su mənbələrini müxtəlif vasitələrlə qurudur və sıradan çıxarırlar.

Dövlətlərin hərbi təcavüzkarlıq siyasəti də ətraf mühitə böyük ziyan vurur. ABŞ-ın Vyetnamda apardığı müharibə nəticəsində ölkə ərazinin 12 %-i məhv edilmişdir. İraq müharibəsi həm insanlara, həm də ekoloji tarazlığa sağalmaz yaralar vurmuşdur. Ermənistanın ölkəmizə qarşı təcavüzü nəticəsində respublika

ərazisinin 20 %-i işğal altında qalmaqla, təbiətə sağalmaz yaralar vurulmuş, 30 min nəfərdən çox insan ölmüşdür. Meşə və yaşıllıqların məhv edilməsi də ekoloji tarazlığı əhəmiyyətli şəkildə pozmuşdur.

İşğal olunmuş ərazilərdə yerləşən və oradan keçən su mənbələri (göllər, su anbarları, çaylar, kanallar və s.) həmin ərazilərlə bərabər ətraf ərazilərin də ekologiyasında mühüm rol oynayır.

Ermənistan ərazisində yerləşən Qacaran mis-molibden, Qafan mis filizsəfləşdirə kəmbinatlarının kimyəvi çirkli suları və Qafan-Qacaran şəhərlərinin (o cümlədən kəndlərin, xəstəxanaların, kənd təsərrüfatı obyektlərinin) bioloji çirkli suları təmizlənmədən (zərərsizləşdirilmədən) birbaşa Azərbaycan ərazisində Zəngilan rayonunun Şərikan kəndinin qarşısında Oxçuçaya buraxılır ki, bu da çay hövzəsini «Ölü zonaya» çevirmişdir. Çayın Azərbaycan ərazisinə düşən yatağının 43 kilometri, sutoplayıcı sahəsinin isə 455 km²-i daim çirklənməyə məruz qalır. Nəticədə çay suyunda əzəldən formalaşmış mikroflora–fauna da məhv olmuş, öz-özünü təmizləmə prosesi dayanmışdır.

Ermənistanın insanlığa qarşı yönələn terror siyasəti Azərbaycan təbiətinə, bioloji müxtəlifliyə ciddi ziyan vurmuşdur. Ekologiyaya qənim kəsilmiş bədnam ermənilər və havadarları Qarabağ və ətraf rayonlarda ekoloji tarazlığın pozulmasına - mineral xammal ehtiyatlarımızın qanunsuz mənimsənilməsinə, meşə zolaqlarının vəhşicəsinə qırılmasına və yandırılmasına. Araz çayı və qollarının çirkləndirilməsinə, heyvanat aləminin xüsusi qəddarlıqla məhv edilməsinə səbəb olan işğalçılıq siyasətini dövlət siyasətinə çevirmişlər.

1990-cı illərin sonlarına qədər ermənilər işğal edilmiş ərazilərdə azərbaycanlı əhaliyə aid mülkiyyəti, evləri, digər maddi sərvətləri talan edib satmaqla dolanırdılar. 1990-cı illərin sonlarına doğru bu ehtiyatlar tükənəndə talançılığın digər istiqaməti – təbii sərvətlərin qəddarlıqla talanıb daşınması vüsət almağa başlamışdır.

3.4. Dövlətə vurulmuş ekoloji zərərin hesablanması.

Ətraf mühit anlayışı özündə aşağıdakı üç elementi birləşdirir:

- 1) real dəymiş ziyan (təbii obyektlərdə və təbii sərvətlərdə olan itkilər);
- 2) vurulmuş ziyanın aradan qaldırılmasına çəkilmiş xərclər şəklində dəymişziyan;
- 3) alınmamış gəlirlər və ya itirilmiş fayda şəklində dəymişziyan.

Ekoloji hüquqpozmada öz əksini tapan insan sağlamlığına dəymiş ziyan - insanın ayrıca fərd şəklində deyil (məsələn, bədən xəsarəti və s. qəsdlər), təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində ətraf mühitə dəymiş zərərin ümumilikdə insanların sağlamlığına mənfi təsiri kimi başa düşülməlidir. Ətraf mühitə dəymiş ziyan, təbiəti kəmiyyət (təbii sərvətlərin miqdarının azalması) və keyfiyyət (ətraf mühitin çirklənməsi, şoranlaşma, eroziya və s.) cəhətdən mənfi istiqamətdə dəyişdirir ki, bu da bütünlükdə insan həyatına və sağlamlığına təhlükə yaradır, irsiyyət dəyişkənliyi prosesi güclənir, əhəlinin iş qabiliyyəti aşağı düşür, iqtisadi və təsərrüfat cəhətdən əlverişsiz şərait yaranır.

Təbiətə dəymiş ziyana görə cinayətlər iqtisadi və ekoloji formalarda özünü göstərir:

Ermənistanın işğalçılıq siyasəti Azərbaycan təbiətinə, bioloji müxtəlifliyə ciddi ziyan vurmuşdur. Ekologiyaya qənim kəsilmiş bədnam ermənilər və havadarları Qarabağ və ətraf rayonlarda ekoloji tarazlığın pozulmasına - mineral-xammal ehtiyatlarının qanunsuz mənimsənilməsinə, meşə zolaqlarının vəhşicəsinə qırılmasına və yandırılmasına, Araz çayı və qollarının çirkləndirilməsinə, heyvanat aləminin xüsusi qəddarlıqla məhv edilməsinə səbəb olan işğalçılıq siyasətini dövlət siyasətinə çevirmişlər.

1990-cı illərin sonlarına qədər ermənilər işğal edilmiş ərazilərdə azərbaycanlı əhaliyə aid mülkiyyəti, evləri, digər maddi sərvətləri talan edib satmaqla dolanırdılar. 1990-cı illərin sonlarına doğru bu ehtiyatlar tükənəndə talançılığın digər istiqaməti – təbii sərvətlərin qəddarlıqla talanıb daşınması vüsət almağa başlamışdır.

Təbii sərvətlərin iqtisadi qiymətləndirilməsi onların təsərrüfat əhə- miyyətinin pulla ifadəsidir və *iki əsas funksiyanı* yerinə yetirir:

- elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış təbii sərvətlərin varlığı sü- but olunur;
- stimullaşdırma (maddi maraqlandırma) rol oynayır.

Təbii ehtiyatları düzgün qiymətləndirsək çox problemləri müvəffəqiyyətlə həll edə bilərik. O cümlədən:

- təbii ehtiyatlardan istifadə ardıcılığının müəyyənləşdirilməsi;
- təbii sərvətlərdən səmərəsiz istifadədən dəyən iqtisadi zərərin qiymətlən- dirilməsi;
- təbiətdən səmərəli istifadənin stimullaşdırılması tədbirləri;
- təbii sərvətlərdən istifadəyə görə ödənişin miqdarının əsaslandırılması və s.

Hər təbii nemət və xidməti qiymətləndirmək mümkün deyil. Elə unikal obyektlər var ki, onlar qiymətsizdirlər. Təbiətdən istifadədə ənənəvi bazar və standart tələb və təklif yoxdur. Az tapılan ehtiyatların qiymətləndirilməsində problemlər nisbətən azdır. Resurs nə qədər məhdud olsa, qiyməti bir o qədər böyük olar. Bazar qiymətləri həmişə təbii ehtiyatların həqiqi az və çoxluğundan xəbər vermir. Ona görə də belə hallarda başqa qiymətləndirmə üsullarından istifadə etmək lazım gəlir.

Təbii sərvət və şəraitin iqtisadi qiymətləndirilməsinin əsas üsulları renta, məsrəf üsulu, ümumi iqtisadi qiymətləndirmə, alternative dəyərlər, subyektiv qiymətləndirmə və s. yanaşmalara əsaslanır. Bu üsulların ümumi çatışmazlığı dəyərlərin aşağı olmasıdır. Ona görə də təbii ehtiyatların bazardakı qiymətləri əsl reallığı əks etdirmir. Ənənəvi bazar əsasən təbii ehtiyatlarla təminatı qiymət- ləndirir, tullantı və çirklənmənin assimliyasıya funksiyaları isə bazar münasi- bətlərində öz əksini tapmır. Ümumiyyətlə, təbii ehtiyat və şəraitin iqtisadi qiymətləndirilməsi onların bazar dəyərləri ilə üst-üstə düşməyə bilər. Bu halda qiymətləndirmə təbii obyektlərin icarəyə verilməsi vaxtı və ya vergi hesablanması üçün istifadə oluna bilər.

Təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsində ən geniş yayılmış *renta* və *məsrəf* üsullarıdır. Ehtiyatda olan tələb, qiyməti müəyyənləşdirən fəal və dəyişən amildir.

Ehtiyatın qiyməti kapitallaşmış renta kimi aşağıdakı düsturla müəyyən olunur. (uzunmüddətli ifadə şərti ilə)

$$q = (R/r)100$$

burada R-illik renta, r-ssuda faizidir.

Məlumdur ki, rentanın *mütləq* və *diferensial* formaları var.

Renta üsulu təbii ehtiyatların ancaq istehsal elementi kimi qiymətləndirməyə imkan verir və sosial, estetik və s. xüsusiyyətlər nəzərə alınır.

Ətraf mühit və təbii sərvətlərə vurulmuş zərərlərin qiymətləndirilməsində 2 yanaşma mövcuddur:

1. Administrativ yanaşma, yəni konkret hadisəyə görə (məsələn, ağacların kəsilməsi, tullantılar və s.) icra orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş cərimələr;

2. Ekosistem xidmətləri əsasında. BMT-nin kompensasiya komissiyası İraqın işğal etdiyi ərazilərdə ətraf mühitə dəyən zərərin qiymətləndirilməsində məhz bu yanaşmanı qəbul etmişdir.

Ermənistanın işğalı nəticəsində Azərbaycanın ətraf mühit və təbii sərvətlərinə vurulmuş zərərlərin qiymətləndirilməsi işlərinin ardıcıl yanaşma metodu ilə 6 mərhələ üzrə aparılması məqsəduyğundur:

3. Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan Respublikası ərazilərinin təbii sərvətləri haqqında ərazi və ayrı-ayrı sahələr üzrə dolğun məlumatların toplanması, ətraf mühit və təbii sərvətlər üzrə zərər dəymiş sahələrin təsnifatını müəyyən etmək;

4. Ermənistanın talanına məruz qalan təbii sərvətlər, işğal altında olan və təsir zonasına düşən ərazilərdə mövcud durum və bu təbii sərvətlərin talanına dair faktların əldə olunması;

5. 1998-2013-cü illər ərzində açıq bazardan toplanmış məlumatların sahələr üzrə təsnifatın aparılması və analoqlar üzrə müqayisəli təhlili;

6. Azərbaycan Respublikasının Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilərdəki təbii sərvətlərin xarakterik xüsusiyyətləri də nəzərə alınmaqla təsnifata uyğun mövcud standart və metodologiyalara istinad etməklə hər bir sahə üzrə dəyər

indikatorlarını müəyyənləşdirərək dəymiş zərərlərin qiymətləndirilməsinin aparılması;

7. Təhlillər aparmaqla təbii sərvətlərin uzun müddət işğal altında olması, talanı və istifadəsindən məhrum olunma nəticəsində Azərbaycan Respublikasının məruz qaldığı dolayı zərərlərin dəyərinin müəyyənləşdirilməsi və alınmış məbləğlərə zaman, ərazi, zonalar üzrə uyğun qiymət indekslərinin tətbiqi;

8. Ətraf mühit və təbii sərvətlərə vurulmuş *yekun zərər və itkilərin* müəyyən edilməsi.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi nəzdindəki İnformasiya-Arxiv Fondunda araşdırılmalar aparıldığı müddətdə işğal ərazilərində yerinə yetirilmiş geoloji, geofiziki və hidrogeoloji hesabatların, ayrı-ayrı institutlar tərəfindən aparılmış elmi-təcrübi tədqiqat materiallarının, yazılmış elmi əsərlər və monoqrafiyaların, həm də fondada olan ayrı-ayrı yataqlara dair pasportların, eləcə də ayrı-ayrı illər üzrə olan Dövlət və Sahə balansı hesabatlarının tədqiqi nəticəsində işğal ərazilərindəki faydalı qazıntılara dair müfəssəl məlumatlar əldə edilmişdir.

Faydalı qazıntı yatağının sənaye qiymətləndirilməsi çoxsayda amillərlə təyin edilir. Bu amillər üç qrupda cəmləşir:

- sosial-iqtisadi, dağ-geoloji və iqtisadi-coğrafi.

Qiymətləndirmənin nəticəsi olaraq yataqların hansının ilk növbədə mənimsənilməsinə baxılır. Əgər xalq təsərrüfatında hər hansı mineral-xammala güclü tələbat olarsa, istisna olaraq hətta aşağı effektivə malik olan yataqların mənimsənilməsi növbədən kənar qəbul olunur. Yatağın qiymətləndirilməsi zamanı mütləq verilən xammalın perspektiv istifadəsi nəzərə alınmalıdır. Bu məqsədlə mineral-xammalın yeni növünün istehsalı tətbiqinə, bir-birini əvəz etməsinə, süni əvəzləyicisinin tətbiqinə, texnoloji emalına və faydalı qazıntının istifadəsinə baxılır.

Faydalı qazıntının kimyəvi, fiziki və texnoloji xüsusiyyətlərinin toplusu onun keyfiyyətini təyin etməyə imkan verir. Mineral-xammalın keyfiyyət xarakteristikası hər şeydən əvvəl filizdə mövcud olan faydalı komponentlərdən, eyni

zamanda onun fiziki və digər spesifik xüsusiyyətindən asılıdır. Filizdə faydalı komponentlərin miqdarının çox olması, faydalı qazıntının son məhsulunun maya dəyərinə çox təsir edir. Faydalı qazıntının orta miqdarının etibarlılığı yataqların düzgün qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır.

Yataq qiymətləndirilən zaman filiz kütləsini təşkil edən komponentlərdən kompleks halda istifadə edilməlidir.

Faydalı qazıntı yataqlarını qiymətləndirən mütəxəssis onun dəyərinə təsir göstərən aşağıdakı əsas amilləri nəzərə almalıdır:

- faydalı qazıntının hasilat şəraiti (faydalı qazıntının yerləşmə dərinliyi, hidrogeoloji xüsusiyyətləri);
- faydalı qazıntının keyfiyyəti (məsələn, qiymətli komponentlərin faizi);
- faydalı qazıntı yatağının ölçüləri;
- məhsuldar təbəqənin dərinliyi;
- ilkin hasilat və işlərarıqlan ərazinin infrastrukturunun inkişafı;
- mineral-xammalın daxili və dünya qiymətləri;
- yatağın istismarının dağ-texniki və ekoloji şəraiti;
- xammalın texnologiya səviyyələri;
- yatağın nəqliyyat magistrallarına, xammalın emalı və istifadəsi mərkəzlərinə yaxınlığı;
- dağ-mədən müəssisələrinin inşa olunmaməddəti;
- faydalı qazıntı yatağının istismar müddəti;
- əmək ehtiyatlarının olması;
- qüvvədə olan vergilər, rüsumlar və digər ödənişlər.

Qiymətləndiricilər faydalı qazıntı yataqlarının qiymətləndirilməsinə əsasən gəlirlik mövqeyindən yanaşaraq, potensial gəlirlərin (rentanın) kapitallaşdırılması, yaxud pul gəlirlərinin diskontlaşdırılması metodlarından istifadə edirlər.

Faydalı qazıntı yataqları hasilatdan əldə edilməsi ehtimal olunan mənfəət əsasında qiymətləndirilə bilər. Bunun üçün riyazi sadələşdirilmiş və kapital qoyuluşları üzrə riskləri nəzərə almağa imkan verən metodlardan istifadə olunur.

Azərbaycan Respublikasının Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərindəki mövcud faydalı qazıntı yataqlarının işlənməsinin texniki iqtisadi göstəriciləri istismar müəssisələrinin yüksək rentabelliliklə fəaliyyət göstərəcəyini təsdiq edir. Odur ki, milyardlarla ABŞ dolları gəlir gətirəcək mineral-xammal ehtiyatları ermənilər tərəfindən asanlıqla talan edilir.

Azərbaycan Respublikasının Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərində olan filiz yataqları genezisi baxımından *hidrotermal mənşəlidir* və yataqlardakı filiz cismi əsasən damar, bəzən linza formasındadır, faydalı komponentlərin yayılma miqdarı qeyri-bərabərdir. Bu isə o deməkdir ki, bu yataqların filizlilik baxımından zəngin yerləri talan edilməklə, qısa müddətdə daha çox gəlir əldə edilir və bununla da yataqlar yararsız hala salınır. Həmçinin, qeyri-filiz və tikinti materialları yataqlarında da daha zəngin blokların istismarı əslində yatağın perspektivliliyinin bütövlükdə məhvə gətirib çıxara bilər. Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərindəki istismar işləri ilə məşğul olan şirkətlərin əksəriyyəti 3-5 illik lisenziyalarla fəaliyyət göstərərək və yataqların zəngin yerlərinin talan edilməsi ilə daha çox varlanmaq prinsipi əsas tutulur. Bu isə ölkənin mövcud mineral-xammal bazasının kökündən məhv edilməsi deməkdir.

Nəticə və təkliflər

Ermənistanın silahlı təcavüzünün nəticələri müxtəlif mənbələrdən götürülmüş məlumatlar əsasında təhlil olunmuş və insan sağlamlığının itirilməsi nəticəsində əhaliyə dəymiş humanitar-mənəvi zərərlər sarsıntılar keçirərək ömür müddətinin qısaldılması da nəzərə alınaraq ilkin olaraq hesablanmışdır. Həmçinin, Naxçıvan MR, Xankəndi, Ağdərə, Şuşa, Laçın, Ağdam, Gədəbəy, Tovuz, Qazax, Göygöl, Tərtər, Ağcabədi, Füzuli, Qubadlı, Xocalı, Xocavənd, Kəlbəcər, Cəbrayıl, Zəngilan rayonlarından və Qərbi Azərbaycandan birmilyondan artıq məcburi köçkün və qaçqın əhali üzrə mülki vətəndaşlara, dövlət və özəl təşkilatlara dəymiş zərər haqqında məlumatları əhatə edən (ərizə, arayış, mal-materialların mövcudluğu barədə külli miqdarda sənədlər toplanmış və həmin ərazilər üzrə hesablamalar davam etdirilərək, əhalinin məruz qaldığı zərərə görə ilkin rəqəmlər müəyyənləşdirilmişdir.

Ermənistanın işğalı nəticəsində Azərbaycan Respublikasına sosial-iqtisadi sahələrdə dəymiş zərərlərin qiymətləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalı dövrünədək olan və ermənilərin silahlı təcavüzü nəticəsində məhv edilmiş sosial-iqtisadi potensialına dair dəqiq məlumatların alınması üçün ayrı-ayrı müvafiq dövlət strukturlarına müraciət edilmiş, müraciətlərin bəzilərinə cavab alınmış, mədəniyyət, turizm, səhiyyə, sənaye, infrastruktur və kommunikasiya obyektləri, kənd təsərrüfatı sahələrinə dəymiş zərərlər qismən hesablanmış, Azərbaycan dövlətinin qaçqın düşərgələrinin və şəhərciklərinin salınmasına, qaçqın və məcburi köçkünlərin maddi rifah halının yüksəldilməsi üçün, həmçinin izafi müdafiə xərclərinə dair ilkin rəqəmlər müəyyən olunmuşdur.

1988-1994-cü illərdə ermənilər işğal etdikləri ərazilərdə Azərbaycan mədəni irsini, səhiyyə və təhsil obyektlərini, turizm-rekreasiya və balneoloji

kompleksləri xüsusi amansızlıqla kütləvi şəkildə məhv etmişlər və ilkin hesablamalara görə sosial sahədə Azərbaycan dövlətinin itki və tələfatlarının məbləği otuz üç milyard doqquz yüz otuz milyon ABŞ dolları civarında müəyyən olunmuşdur.

Torpaqlarımızın Ermənistan tərəfindən işğalı Azərbaycanın ümumdaxili məhsulunun strukturunda da öz mənfi təsirini göstərmişdir. 2014-cü ildə Azərbaycanda 59,0 milyard manatlıq və ya əvvəlki illə müqayisədə 2,8 faiz çox ümumi daxili məhsul istehsal edilmişdir. Bu dövrdə sənayedə 24,5 milyard manatlıq, yaxud ümumi daxili məhsulun 41,5 faizi qədər məhsul istehsal olunmuşdur. 1988-ci ildə Azərbaycan SSR-nin ümumi sənaye məhsulunun 2,7 faizi, əsas fondların isə 3,4 faizi işğal altında olan rayonların payına düşürdü. Həmçinin, işğaldan əvvəl kənd təsərrüfatının ümumdaxili məhsulda payı 20 faiz idisə, hazırda kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığın ümumdaxili məhsulda payı 5,3 faizdir. Bunun da əsas səbəbi ərazilərinin işğalı nəticəsində Azərbaycanda məhsuldar və rəqabətli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının və buna mütənasib olaraq emal sənayesinin zəifləməsidir.

Azərbaycan SSR-də istehsal edilən taxılın 14,3 %-i, üzümün 31,5%-i, ətin 14,5 %-i, südün 17,1 %-i, yunun 19,3 %-i və baramanın 17 %-i işğal olunmuş rayonların payına düşürdü. Bu ərazilərdə ekoloji cəhətdən olduqca təmiz və keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları yetişdirilirdi. Azərbaycanın yay otlaqlarının 70%-i işğal zonasında qalmışdır. Bunların bütünlüklə dəyəri İşçi Qrupu tərəfindən aparılan hesablamalarda nəzərə alınır.

Ermənilərin işğal etdiyi ərazilərlə bərabər cəbhə xəttindən Azərbaycanın içərilərinə doğru 70 km-dək məsafədə olan bölgələrin mədəni, mənəvi, sosial-iqtisadi, təbii sərvətlər potensialından istifadənin və burada investisiya qoyuluşunun mümkünsüzlüyü nəticəsində də Azərbaycan böyük itki və zərərlərə məruz qalmaqdadır.

İşğal nəticəsində qaçqın və məcburi köçkün həyatı yaşayan 1 milyondan artıq insanların saxlanması, pensiya və müavinətlərin ödənilməsi üçün hər il Azərbaycan büdcəsindən böyük məbləğdə vəsait ayrılır.

İşğal edilmiş Azərbaycan Respublikası ərazilərində ermənilər tərəfindən təbii sərvətlərdən düzgün istifadə olunmaması ucbatından ətraf mühitə dəymiş ekoloji və mövcud təbii sərvətlərdən (faydalı qazıntılardan və s.) istifadədən məhrumiyyətlər hesabına alınmamış gəlirlər və ya itirilmiş faydalar şəklində iqtisadi zərərlərdən başqa digər istiqamətlər üzrə ətraf mühit və təbii sərvətlərə vurulmuş zərərlərin hesablanması ilkin mərhələsi başa çatdırılmışdır.

Dövlətlərin hərbi təcavüzkarlıq siyasəti ətraf mühitə, ekologiyaya da böyük zərər vurur. Hazırda ətraf mühitin mühafizəsinin müxtəlif aspektlərinə dair 500-ə qədər beynəlxalq saziş mövcuddur və bu sazişlərin müddəalarını kobud şəkildə pozan Ermənistanın silahlı təcavüzü və təbii sərvətlərimizi talan etməsi nəticəsində Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitinə, eləcə də ekologiyasına və təbii sərvətlərinə vurduğu iqtisadi və ekoloji zərərlərin miqdarı ilkin qiymətləndirməyə əsasən iki yüz qırx dörd milyard dörd yüz iyirmi milyon ABŞ dollar həcmindədir. Ermənistan tərəfindən hərbi əməliyyatlar və ərazilərin işğal edilməsi nəticəsində Azərbaycanın ətraf mühitinə və təbii sərvətlərinə vurulmuş zərərin miqdarı da gündən-günə artmaqdadır. Bu sahədə təhlillər və zərərlərin hesablanması prosesi davam etdirilir.

Rəsmi sənədlərdə işğal edilən ərazilər 20 %-ə qədər göstərilə də işğal zonasına yaxın yaşayış məntəqələrində normal həyat şəraitinin və təsərrüfatla məşğul olmaq imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alsaq, hazırda Azərbaycan ərazisinin 25%-ə qədəri erməni təcavüzünün ağır və acı nəticələrini öz üzərində hiss etməkdədir.

Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərdə və 70 km-lik cəbhə bölgəsindəki mədəni, mənəvi, sosial-iqtisadi, təbii sərvətlər potensialından istifadənin mümkünsüzlüyü (məhrumiyyətlər) nəticəsində dəymiş böyük miqdarda zərərlərin müəyyən edilməsi istiqamətində təhlillər və qiymətləndirmə davam etdirilir.

Касымова Айбениз Акиф кызы

**Оценка потерь и ущерба наносимой Азербайджанской Республике
военной агрессией Армении (1988-1994 г.)**

Резюме

Оценка потерь и ущерба созданной захватом территории одной страны со стороны другой военным путем имеет специфический характер. Так как до сих пор этот процесс не имеет методологию и стандартов оценки. Это связано с тем, что оценка потерь и ущерба, происходящих в результате военных действий сложный и спорный вопрос по масштабу и стоимости. Поэтому следует осторожно относиться к выбору методов оценки стоимости различных видов потерь и ущерба. Данная магистерская диссертация посвящено к определению методологий соответствующей оценки и процедуры его проведения.

Магистерская диссертация состоит из введений, трех глав, выводов и заключений, также списка использованной литературы.

Во введении диссертации обосновано актуальность темы, отражено изученность данной проблемы, определены предмет, методы и задачи исследования.

В первой главе магистерской диссертации изучена состав и структура потерь созданных во время военных действий и захват территории одной страны со стороны другой. Здесь также уделено особое внимание к согласованию методов оценки разных видов потерь и ущерба.

Во второй главе проведены практические расчеты по определению стоимости потерь и ущерба населения, предприятий и организаций, также государства. В этой части работы также продолжены работы по выбору подходов и методов.

В третьем главе в основном проводится согласования результатов оценки по разным годам оценки с учетом инфляции, валютной реформы и упущенных выгод.

В заключении обобщены полученные в процессе исследования результаты, даны практические предложения и рекомендации.

**Assessment of losses and damage caused by the military aggression of the
Republic of Armenia to Armenia (1988-1994)**

Summary

Assessment of losses and damage created by the seizure of the territory of one country by another by military means has a specific character. Since until now this process does not have a methodology and evaluation standards. This is due to the fact that the assessment of losses and damage occurring as a result of military actions is a complex and controversial issue on the scale and cost. Therefore, one should be cautious about choosing methods for estimating the cost of various types of losses and damages. This master's thesis is devoted to the definition of methodologies for the relevant assessment and the procedure for its conduct.

The master's thesis consists of introductions, three chapters, conclusions and conclusions, as well as a list of used literature.

In the introduction of the thesis, the relevance of the topic is substantiated, the study of this problem is reflected, the subject, methods and tasks of the study are determined.

In the first chapter of the master's thesis, the composition and structure of the funds created during military operations and the seizure of one country by another are studied. Here, too, special attention is paid to the harmonization of methods for assessing the different types of losses and damages.

In the second chapter, practical calculations were made to determine the cost of losses and damage to the population, enterprises and organizations, as well as the state. This part of the work also continues to work on the choice of approaches and methods.

The third chapter mainly negotiates the results of the evaluation for different years of assessment, taking into account inflation, currency reform and lost profits.

The conclusion summarizes the results obtained in the research process, gives practical suggestions and recommendations.

İstifadə olunan ədəbiyyat

- 1 “Milli Qiymətləndirmə Standartları toplusu”, Bakı, 2009.
2. “İtki və tələfatların qiymətləndirilməsi üzrə Avropa Qiymətləndiricilər Birlikləri Assosiasiyasının Standartları”, Bakı, 2015.
3. “Qiymətləndirmə fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, Bakı, 1998.
4. “Azərbaycan Respublikasının torpaq, meşə və su məəcəlləsi”, Bakı, 2010.
5. “Qiymətləndirmə fəaliyyətinin qanunvericilik təminatı”. Bakı, 2009.
6. “Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin materialları ”. Bakı, 2011.
7. F.F.Ələkbərova, R.N.Nurəliyeva, N.H.Abbasova, İ.Q.Quliyev “Qiymətin əmələ gəlməsi”, dərslik, Bakı, 2015.
8. X.H.Kazımlı “Qiymətləndirmənin əsasları”. Bakı, 2008
9. X.H.Kazımlı, Ş.A.Ağabəyov, Ə.X.Kazımova “Əmlakın qiymətləndirilməsi”. Bakı, 2010
10. Есипов В.Е. «Ценообразование» - Санкт Питербург, 2010.
11. Липсиц Н.В. «Коммерческое ценообразование». Изд-во БЭК. Москва, 2010.
12. Джеффри Д САКС, ФелипеЛаррен Б. «Макроэкономика» Глобальный подход. Издательство - Москва, 2006.
13. Слепов В.А. Николаева П.Е. «Ценообразование» учебное пособие М. НД. ФБК-Пресс, 2000.
14. «Оценка недвижимости» Е.И.Иванова. Москва, 2010 г.